

Osmanlı Fetvası Üzerine

Süleyman KAYA*

Giriş

Bu makalede iki şey yapılmaya çalışıldı. Birincisi, Osmanlı fetvası üzerine Türkiye’de yapılan çalışmaları tanıtmak ve bu çalışmalarda hangi meselelerin ele alındığını ortaya koymak. İkincisi, Osmanlı fetvası hakkında yapılabilecek muhtemel çalışmalara değinmek ve bu noktada hangi soruların cevaplarını bulabilmek için ne tür çalışmalar yapılabileceğine, bu alanda çalışırken karşılaşılabilecek muhtemel sorunlara işaret etmek.

Bu çerçevede önce genel olarak Osmanlı fetvası üzerine yapılacak çalışmalarda dikkat edilmesi gerektiği düşünülen hususlara yer verildi. Sonra muhtemel konular teker teker ele alınıp hem ilgili konuda daha önce yapılan çalışmalara hem de bundan sonra yapılabilecek çalışmalara değinildi. İsmail Cebeci Osmanlı fetvası üzerine İngilizce literatürdeki çalışmalar üzerine bir değerlendirme ve tanıtım yazısı yazdığından bu makalede aynı literatüre yer verilmedi.

Yazının sonunda Osmanlı fetvası üzerine Türkiye’de yapılan çalışmalara dair bir literatür verildi. Yazı içerisinde bu literatürde yer alan eserlere atıf yapıldığında sadece yazar ve eser ismi verilmekle yetinildi. Ancak doğrudan Osmanlı fetvasıyla ilgili olmadığı için bu literatüre dahil edilmeyen bir çalışmaya atıf yapıldığında dipnotta esere ait tam künyeye yer verildi.

I. Osmanlı Fetvası Üzerine Yapılacak Çalışmalarda Göz Önünde Bulundurulması Gereken Bazı Hususlar

Osmanlı fetvası üzerine çalışma yapmayı düşünen araştırmacıların evelemirde Şükrü Özen’in iki yazısını okumaları çok faydalı olur.¹ Özen, birinci el kaynaklara

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Şükrü Özen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, s. 249-378; a.mlf., “Genel Özellikleri Açısından Osmanlı Fetva Mecmuaları”, s. 325-360.

dayanarak Osmanlı fetva mecmualarını tanıttığı bu çalışmalarda mecmuaları çeşitli açılardan tasnif edip her bir tür hakkında bilgi vermektedir. Araştırmacı bu çalışmalarda tek tek her bir mecmuanın nüshaları² ve özellikleri hakkında bilgi bulabileceği gibi genel olarak Osmanlı fetvasına dair de önemli bilgileri hazır şekilde elde etmiş olacaktır.

Osmanlı fetvası çalışmalarında göz önünde bulundurulması gereken önemli bir husus gerileme edebiyatına dayalı dönemlendirmedir. Tarihe dair her türden çalışmada tarihî süreci daha iyi anlama imkânı veren bir takım dönemlendirmelerin yapıldığı görülür. Ancak bazı ideolojik dönemlendirmelerin günümüz araştırmacılarını bir takım yanlış yorumlara yöneltmesi söz konusudur. Osmanlı asırlarına dair bazı oryantalistlerin ortaya attığı, Arap milliyetçiliğiyle yaygınlaşan; Osmanlı'nın İslam medeniyetine, ilim mirasına hiçbir katkısı olmadığı, tam tersi bu dönemin gerilemeyi temsil ettiği iddiasını günümüzde İslami ilimlerin tarihine dair yazılan eserlerin çoğunda görmek mümkündür. Mesela fıkıh tarihi alanında yazılan eserlerin bir kısmında Batılılaşmanın başladığı döneme kadar Osmanlı asırları gerileme dönemi olarak isimlendirilip bu dönemde katı bir taklid anlayışının yaygınlık kazandığı, fıkhi birikime hiçbir katkı yapılmadığı, sadece geçmişin tekrarıyla yetinildiği, dolayısıyla fıkıhla hayat arasındaki bağların koptuğu şeklinde tespitler yapılır. Ancak bu tespitlerin; Osmanlı dönemine ait kaynaklar, özellikle şerhiye sicilleri, sakk mecmuaları, fetva mecmuaları, fıkha dair risaleler incelenmeksizin³ yapılmış olması dikkat çekmektedir. Osmanlı hukukunu doğru anlamayı âdeta imkânsız hale getiren bu söylemin, Osmanlı'ya dair bazı çalışmalarda daha baştan mutlak hakikatmiş gibi kabul edilmesi hâlâ bir problem olarak varlığını sürdürmektedir.

Osmanlı hukuku üzerine yapılmış birtakım çalışmalarda Osmanlı ulemasına ait kaynaklara ya hiç müracaat edilmemiş⁴ ya da bütünü görme imkânı vermeye-

2 Özen her bir fetva mecmuasının en az bir nüshasını bizzat görerek tanıtmıştır. Ancak ilk başta tam künyesini verdiği nüshadan sonra işaret ettiği nüshaların hepsini bizzat görmemiş olup bunları genelde kütüphane kataloglarına dayanarak zikretmiştir. Dolayısıyla kataloglarda bulunan hataların burada da söz konusu olması muhtemeldir. Mesela Süleymaniye Kütüphanesi, Serez 1132 numarada kayıtlı yazma eser, Şeyhülislâm Sunullah Efendi (ö. 1021/1612)'ye ait *Fetâvâ-yı Sunullah Efendi* olarak verilmiş olmakla birlikte (Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", s. 290) diğer nüshalarla mukayese edildiğinde yazmanın başka bir eser olduğu görülür.

3 Bu noktada Osmanlı kaynaklarından hareketle yapılan tespitler için bkz. Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları, Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar*, s. 349-360; Ekrem Buğra Ekinci, *İslam Hukuku Tarihi*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2006, s. 131-228; Kaya, "Akifzâde'nin Mecelletü'l-mehâkim İsimli Eseri Çerçevesinde Osmanlı Fetvasında Değişim", s. 93-108.

4 Osmanlı ulemasına ait tek bir kaynağa bile atıf yapmaksızın Osmanlı hukuku üzerine spekülâtif genellemeler yapan çalışmalara örnek olarak bkz. Süleyman Akdemir ve Hasan Özket, "Osmanlı Hukuk Sistemi ve Usulü Fıkıh Üzerine Değerlendirmeler", *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. 8, s. 196-205; Timur Kuran, *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, 2012, 448 s.

cek keyfi bir takım seçmeler yapıp genelleştirmelere gidilmiş, bir takım tahmin ve spekülasyonlardan hareketle bazı sonuçlara ulaşılmış olması aslında genel bir problemdir. Mehmet İpşirli haklı olarak, Osmanlı ulemasına ait eserlerin henüz bilimsel bir incelemesinin yapılmadığını, bu eserlerin önyargısız araştırmacıları beklediğini, bu incelemelerden sonra ancak bir şeyler söylenebileceğini dile getirir.⁵

Bir diğer problem; modern dönemde ortaya çıkan, ilim geleneğini paranteze alarak doğrudan Kur'an ve Sünnet'ten ya da Sünnet'i de paranteze almak suretiyle sadece Kur'an'dan hareketle ictihad etme çağrılarına paralel olarak her türlü otoriteden bağımsız serbest ictihad çağrısı yapanların, Osmanlı dönemini bu anlamda bir ictihad faaliyetinin bulunup bulunmaması kriterine göre değerlendirip bu dönemde orijinalite arayışına girmeleri ve sonuçta hiçbir orijinalite bulamayıp bu dönemi bir takım olumsuz yargılarla mahkum etmeleridir. Yine aynı bakış açısıyla bu dönemde telif edilmiş şerh ve haşiye türü eserler, bu anlamda bir orijinalite içermedikleri için sadece geçmişin tekrarından ibaret zannedilip eleştirilmiştir. Halbuki şerh ve haşiye literatürünün ilim geleneğine önemli katkıların olduğu bilinmektedir.⁶

Yine bir diğer problem Osmanlı hukukunun, hatta Hanefi fikhının başından sonuna kadar yeknesak kabul edilmesidir. İlk üç asırda mezhebin kurulup yerleştiği, sonrasında taklid döneminin başladığı ve artık sadece geçmiş taklid edildiği için yaklaşık bin yıllık süreçte Hanefi fikhına dair yazılanların hep aynı şeyler olduğu varsayılmıştır. Bu bakış açısının evveleminde tarihi ıskaladığı⁷ söylenebilir. Tarihi ıskalayan bir araştırmacının bir takım hakikatleri görme imkânının olmadığını belirtmek gerekir.

Bir yıllık tarihî sürecin yeknesak kabul edilmesinin özelde Osmanlı, genelde Hanefi fikhına dair çalışmalara yansımalarından biri şöyledir: Bir mesele hakkında aynı anda İmam Muhammed'den Merğınanı'ye, Kasanı'den Ebussuûd'a, İbn Nüceym'den Ö. Nasuhi Bilmen'e, İbn Abidin'den Zerkâ'ya kadar çok geniş bir yelpazeye atf yapılır. Ya da aynı meselenin bir yönü hicrî üçüncü asırda yaşamış bir âlime atfla diğer yönü onuncu asırda yaşamış bir âlime atfla ele alınır. Halbuki her bir âlimin, içinde yaşadığı döneme ait meselelere çözüm ürettiği unutulmamalıdır.

Benzer bir durum Osmanlı asırları için de geçerlidir. Bazı çalışmalarda farklı yüzyıllara ait kaynaklar yeknesak kabul edilerek aynı mesele farklı dönemlere ait fetvalar bir araya getirilerek çözülmeye çalışılır. Ya da belli bir döneme ait uygulamalar tüm Osmanlı asırlarına ait fetvalardan hareketle anlaşılmaya çalışılır. Delil

5 Mehmet İpşirli, "Osmanlı Uleması", *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. 8, s. 76-77.

6 Bu konuda İsmail Kara'nın çalışmalarına bakılabilir; "Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2010/1, c. 15, sy. 28, s. 1-67; bu çalışmanın genişletilmiş hali için bkz. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, 198 s.

7 "Tarihin ıskalanması" tabirini bir sohbetinde kıymetli hocam Sabri Orman dile getirmişti.

olarak da fetvaların yüzyıllar boyunca aynı kaldığı ileri sürülür. Osmanlı hukukunun muhafazakâr karakterinin ağır bastığı, sürekliliğinin esas olduğu kabul edilebilir. Ancak bu durum değişimin, gelişimin olmadığı anlamına gelmez. Nitekim özellikle muamelât alanında önemli değişimlerin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla belli bir dönemde verilen fetvalardan hareketle sair yüzyıllarda meydana gelen uygulamaları anlamaya çalışmak yanlış sonuçlara götürebilir.

Osmanlı hukukunun Hanefî fıkhı tarafından şekillendirilmiş olması hasebiyle Osmanlı fetvasını anlamak için fıkhî, özellikle Hanefî fıkıh geleneğini tanıyor olmak önem arz eder. Günümüzde yazılan bazı eserlerde fıkıh ilmi İslam hukuku şeklinde ifade edilip fıkhın hukuka indirgenmesinin sonucu olarak hatalı, en azından eksik olduğu söylenebilecek mukayeseler yapılmakta, kamu hukuku alanında, tüzel kişilik gibi konularda fıkhın geri kaldığı şeklinde tespitler yapılabilmekte, hatta bazı çalışmalarda bu tür kurumların fıkhıta da varlığını ispata yönelik hükümler, fetvalar araştırılabilmektedir. Bu noktada fıkhın birçok hususiyetinin hukuktan farklı olduğunun unutulmaması gerekir.

Osmanlı fetvası üzerine çalışmanın ön şartlarından birisi de yazma eserler hakkında bilgi sahibi olmaktır. Yazma eserlerin hususiyetlerini bilmeksizin yapılan çalışmalarda bundan kaynaklanan hatalar ortaya çıkabilmektedir. Mesela bir çalışmada, Minkarîzâde Yahya Efendi'nin bazı sorulara kısaca cevap verip kaynak zikretmemiş olması tutarsızlık olarak nitelendirilmektedir.⁸ Halbuki ilgili eserde fetvayı veren Minkarîzâde Yahya Efendi, kaynakları (nükül) yazan ise Atâullah Mehmed Efendi'dir. Üstelik nakil yazan kimseler bazen herkesin bileceği alelade bir bilgiyi nakil olarak zikretme gereği duymazlar. Bazen de ilgili fetvaya uygun bir nakil bulamadıklarından yazmazlar. Yine aynı çalışmada gerek nakillerde gerekse fetva metinlerinde bir takım yanlışlıklar, cevabı verilmeyen sorular olduğu tespiti yapılmaktadır.⁹ Halbuki bunlar eserin yazma olmasının çok tabii sonuçları olup, bu tür istinsah hatalarını yanlışlık olarak sunmak yerine sair nüshalardan kontrolle bunları tashîh etmek daha isabetli olur.

Osmanlı fetvası üzerine yapılan çalışmalarda dikkat çeken bir husus; çalışmanın girişinde *fetva* ve *ifta* kavramları, Hz. Peygamber'den itibaren fetvanın tarihçesi, fetva-kazâ ilişkisi, fetva-ictihad ilişkisi, fetvanın şekli unsurları, müftü ve görevleri gibi genel malumata yer verilmesidir. Bu bilgilerin hemen hemen aynı eserlere atıfla verildiği görülür. Halbuki Osmanlı fetvası üzerine birinci el kaynaklara dayalı ayrıntılı araştırma yapıldığında bu tür genel bilgilerin en azından Osmanlı dönemi için bir takım eksiklikler hatta hatalar içerdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu bilgilerin her çalışmada tekrar edilmesinin pek faydası olmadığı söylenebilir. Bunun yerine asıl konu daha derinlemesine ele alınabilirse daha iyi çalışmalar ortaya çıkabilir.

8 Mehmet Koç, "Şeyhülislam Minkarîzâde Yahya Efendi'nin Talakla İlgili Fetvaları ve Tahlili", s. 129.

9 Koç, a.g.m., s. 123,128.

II. Muhtemel Konular

A. Fetvanın Mahiyeti

1. Fetvanın Temel Özellikleri

Fetva hakkında “bağlayıcı değildir, soyuttur, geneldir yani sadece soranı değil aynı durumda olan herkesi ilgilendirir, fetva vermek ilmî bir meleke gerektirip bu melekeye sahip olan herkes fetva verebilir, müftû fetva verme hususunda zaman, mekân, konu gibi herhangi bir açıdan sınırlandırılmaz” şeklinde özellikler sıralanır.¹⁰ Bu özellikler teorik olarak fetva hakkında doğru olmakla birlikte Osmanlı uygulamasında fetvanın bazen bağlayıcı veya somut olduğu, müftülere bazı sınırlamalar getirildiği görülmüştür. Dolayısıyla bu özelliklerin her birinin Osmanlı tatbikatı çerçevesinde çalışılması önem arz eder.

2. Fetvanın Şekli Unsurları

Fahrettin Atar, fetvanın unsurlarını özetle şöyle sıralar: 1) Dua ve münâcaat, 2) Soru başlangıcı, 3) Soru, 4) Rica ve istirham, 5) “el-Cevab” ibaresi, 6) Cevap, 7) Müftünün adı, 8) İmza, 9) Allah’tan af dileği, 10) Nakil.¹¹ Her bir fetvanın tüm bu unsurları içerdiği söylenemez. Özellikle fetva mecmualarında çoğunlukla bu unsurlardan üç dört tanesi bulunur; soru, cevap, müftünün adı ve nakil. Ancak özellikle meşihatta hazırlanan orijinal fetva kağıtlarında genelde nakil hariç tüm unsurlar bulunabilir.

Fetvalar genellikle uzunca bir sorudan ve kısa, bazen tek kelimelik cevaptan oluşur. Özellikle şeyhülislam fetvaları böyledir. Taşra müftüleri ise bazen cevaptan sonra bazı açıklamalar yaparlar ki bu, ilgili fetvanın günümüzde anlaşılmasını kolaylaştırır.

Mehmet İpşirli fetvanın sosyal hayat açısından önemine vurgu yaptığı çalışmasının baş kısmında fetvanın unsurları olarak mesele, cevap, davet-dua ve tasdik-imza hakkında bilgiler verir.¹² Necmettin Hilav’ın derlediği, orijinal fetvaları içeren neşrin sonunda da farklı dua, talep ve cevap cümlelerine yer verilir.¹³ Aslında tüm bu unsurların en azından ifade biçimlerinde zaman içerisinde bir takım değişimlerin olduğu görülmüştür. Ancak günümüzde bu konuya dair detaylı bir çalışma yapıldığını henüz bilmiyoruz. Aynı şey fetvanın dili için de geçerlidir. Fetvanın dili de tıpkı şer’iye sicilleri, sakk mecmualarında olduğu gibi Arapçadan Türkçeye doğru kaymıştır.

Adeta fetvalar arasındaki derecelendirmeyi gösteren fetva alametlerine de bu başlıkta değinilebilir. Emine Arslan, Mehmed Fikhî el-Aynî’nin *er-Risale fi adâbi'l-müftî*’sine atıfla “aleyhi’l-fetva”, “sahih”, “esah”, “zahir”, “muhtâr”, “râcih” gibi

10 Fahrettin Atar, “Fetva”, *DİA*, İstanbul, 1995, c. 12, s. 487, 488.

11 Atar, a.g.m., s. 494.

12 Mehmet İpşirli, “İnsan Hakları ve Sosyal Hayat Açısından Osmanlı Fetvaları”, s. 105-107.

13 Necmettin Hilav, “Necmettin Hilav’ın Fetva Mecmûası”, s. 141-148.

fetvalarda kullanılan alametleri zikreder ve hangisinin daha kuvvetli olduğuna dair bazı bilgiler verir. Arslan, ayrıca *Ecvibetü'l-kâni'a*'da kullanılan alametleri de zikreder.¹⁴ Ancak bu alametlerin her birinin hangi dönemde hangi müftü tarafından ne anlamda ve kuvvette kullanıldığını henüz tam olarak bilemiyoruz.

3. Fetva-İctihad İlişkisi

Osmanlı müftülerinin “Biz müctehid değiliz, bizim yaptığımız icthad etmek değil, fetva vermektir” gibi ifadelerle neyi kastettiklerinin henüz tam olarak anlaşılmadığı görülmektedir. Bu noktada literatürde çok farklı değerlendirmeler bulmak mümkündür.

Süleyman Akdemir ve Hasan Özket, Osmanlı dönemine ait tek bir fetva mecmuasını ya da risaleyi kaynak olarak kullanmadıkları çalışmada, bu dönemde icthad yapılmadığı, geçmiş dönemlere ait fetvaların kanunlaştırıldığı, statik fetvaların dinamik olaylara çözüm olarak sunulduğu gibi tespitlerde bulunur. Üstelik Osmanlı'nın çökmesini, İslam dünyasının geri kalmasını da buna bağlar.¹⁵ Halbuki herhangi bir fetva mecmuası okunduğunda fetvaların günün meselelerine cevap sadedinde verildiği görülür. Üstelik geçmiş dönemlere ait fetvaların kanunlaştırılması gibi bir şeyin Tanzimat öncesinde olmadığını da belirtmek gerekir.

İ. Hami Danişmend, Osmanlı ulemasının daha önce tedvin edilmiş usul ve fûru-i fıkıh alanlarında icthad etmediklerini, ancak bu usul ve fûrua dayalı olarak fıkıhın tatbikatında icthad ettiklerini ifade eder ve bu icthadı amelî icthad ve fetva olarak isimlendirir. Yine fetvanın, fıkıhın farklı şartlara tatbiki olduğunu belirtir.¹⁶ Muharrem Kılıç da icthadın, hukukun normatif yönüyle toplumsal yönünün keşiştiği noktada fetva olarak tezahür ettiğini ifade eder.¹⁷

B. Fetvanın Tarafları

1. Fetva Veren Müftü

Bir kimsenin fetva verebilmesi için fetva ehliyetine sahip olması gerekir. Fetva ehliyetine dair bilgiler genellikle edebü'l-müftî literatürü ile fıkıh ve fetva kitaplarının yine aynı adı taşıyan bölümlerinde yer alır.¹⁸ Kâşif Hamdi Okur, Hadimî'nin; Şenol Saylan da İbn Abidin'in fetva ehliyetine dair görüşlerini aktarır.¹⁹ Bu konuda

14 Emine Arslan, “Nüküllü Fetva Mecmuaları ve Mehmed Fikhî el-Aynî'nin Ecvibetü'l-kanîa an esileti'l-vaqia Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri”, s. 37-38, 191-195.

15 Süleyman Akdemir ve Hasan Özket, “Osmanlı Hukuk Sistemi ve Usulü Fıkıh Üzerine Değerlendirmeler”, s. 196-205.

16 İsmail Hami Danişmend, “Fetva Mecmualarına Göre İslam Fıkıhının Milli Kıymeti”, s. 7.

17 Muharrem Kılıç, “Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü: Fetâvâ-yı Ali Efendi Örneği”, s. 64.

18 Aşağıda Edebü'l-müftî başlığında ilgili çalışmalar hakkında bilgi verildi.

19 Kâşif Hamdi Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usulü Çalışmaları Hâdimî Örneği*, s. 176-177; Şenol Saylan, “İbn Abidin'de Hanefî Mezhebinin Kurumsallaşması Şerhu Ukûd-i Resmî'l-müftî Örneği”, 100-101.

farklı dönemlerde yazılmış hem müstakil eserler hem fıkıh ve fetva kitaplarının ilgili bölümleri incelenerek müctehid müftü ile bu vasfı haiz olmayan müftüler için fetva ehliyeti ortaya konulabilir.

Fetva konusunda şeyhülislamın sair müftülere oranla özel bir konumu vardır. Dolayısıyla fetvaya dair her türlü çalışmada şeyhülislam fetvası ile sair müftülere ait fetva ayırımı yapılması isabetli olur.

Şeyhülislamın hayatları, ilmî kişilikleri ve fetvalarından örnekler *İlmiyye Sâlnâmesi*'nde verilmiş olup eser Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Galitekin ve Cevdet Dadaş tarafından latinize edilerek neşredilmiştir.²⁰ Abdülkadir Altunsu'nun hazırladığı *Osmanlı Şeyhülislamları* (Ankara 1972) şeyhülislamın hayatlarına yer veren bir diğer eser olarak zikredilebilir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde şeyhülislamlara ayrı birer madde olarak yer verilmiştir. Ayrıca belli bir şeyhülislamın hayatına dair yazılan eserlerde ilgili şeyhülislamın fetvaları ve fetva usulüne dair bilgiler de bulunabilmektedir.²¹

Emine Arslan, şeyhülislamlık makamına sorulan soruların yazıya geçirilmesi, fetva emîni tarafından cevaba dair belli bir tercihle birlikte şeyhülislama sunulması ve şeyhülislam tarafından onaylanması sürecini ele alır. Fetva emîniyle şeyhülislamın ihtilafa düştüğü durumlarda bazen fetva emîninin şeyhülislamı ikna ettiği bazense şeyhülislamın kendi cevabını yazdığına dair örnekler sunar.²²

Şükrü Özen, fetva veren müftü ile bu fetvaları derleyenlerin bazen farklı kimseler olması ve fetva metninin oluşmasında birden fazla kimsenin katkısının bulunması gibi nedenlerle fetva mecmuaları hakkında müellifin kim olduğu sorusunun sorulabileceğini dile getirir.²³

Özellikle meşihatta hazırlanan fetvalarda fetva emînlerinin özel rolü inkâr edilemez. Vâmık Şükrü Altınbaş, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*'nde 1963-1970 yılları arasında "Fetva Emînleri" başlığıyla seri halinde 25 yazı yazar. Bu yazılarda fetva emînlerinin hayat hikayeleri ve görevlerine yer verir. Yine *Diyanet İlmi Dergi*'de yayınlanan Abdullah Ceyhan'ın fetva emîni Gedizli Mehmet Efendi'ye, Osman Şahin'in fetva emîni Mehmed Fıkhî Efendi'ye dair yazılarının da burada zikredilmesi

20 *İlmiyye Sâlnâmesi*, Seyit Ali Kahraman ve diğerleri (haz.), İstanbul: İşaret Yayınları, 1998, xiv+823 s.

21 Örnek olarak şu eserler zikredilebilir; Ferhat Koca, *Molla Hüsrev*, Ankara: TDV, 2008, s. 132-155; Hakkı Aydın, *İslam Hukuku ve Molla Fenarî*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1991, s. 107-126. Sair müftülere dair biyografi çalışmalarında da onların fetvaları hakkında bilgi bulmak mümkündür. Örnek olarak bkz. Yaşar Sarıkaya, *Ebu Saïd el-Hâdimî*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008, s. 149-163; Huriye Martı, *Birgivi Mehmed Efendi*, Ankara: TDV, 2008, 121-145; Ayhan Hira, *Şeyh Bedreddin*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012, s. 189-307.

22 Emine Arslan, "Nüküllü Fetva Mecmuaları ve Mehmed Fıkhî el-Aynî'nin Ecvibetü'l-kanîa an Esiletü'l-vakîa Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri", s. 204-206.

23 Şükrü Özen, "Genel Özellikleri Açısından Osmanlı Fetva Mecmuaları", s. 352.

gerekir.²⁴ Ceyhan, uzun yıllar fetva eminliği yapan Hafız Mehmed el-Gedusi'nin hayatının yanı sıra ilmiye tarihinde takip ettiği yolu ayrıntılı olarak verir.²⁵

Arslan, bu çalışmalardan da yararlanarak kendi ifadesiyle bir takım eksiklikleri olsa da XVI. yüzyılın başlarından cumhuriyet dönemine kadar fetva emînlerinin listesini tablo halinde verir. Bu çalışmada fetva emînlerinin fetva konusunda üstlendikleri role dair bilgiler de yer alır.²⁶ Talip Ayar da meşihat makamında fetvanın hazırlanması sürecinde fetva emînlerinin üstlendiği başat role dikkat çeker.²⁷

İlmiyeye mensup müderris ve kadıların fetva vermelerinin yanı sıra vilayet, sancak ve kazalara bu görev için atanan müftüler de vardı. Bu müftülere dair araştırılması gereken birçok konu bulunmaktadır; görev süreleri, kimlerin atandığı, merkezden mi atandıkları, yoksa daha ziyade yerel ulema arasından mı seçildikleri, gelir kaynakları, müftülük dışında aynı zamanda müderrislik veya kadılık gibi bir görev daha icra etmeleri, taşra müftüsünün görevdeki ya da daha önce görev yapmış bir şeyhülislam fetvasına muhalif fetva vermesi, taşra müftüsünün görüşünün müftâ-bih fetvanın ortaya çıkışındaki rolü vs.

2. Fetva Alan Müstefî

Osmanlı toplumunda askerî zümreden reayaya kadar herkesin fetva alabildiği görülür. Mehmet İpşirli, padişah, askerî zümre ve reayanın niçin fetvaya ihtiyaç duyduklarına dair önemli tespitler yapar.²⁸ Ancak kimlerin hangi müftülerden niçin fetva aldıklarına dair birçok çalışma yapılabilir. Bu tür çalışmalarda, askerî zümrenin siyasi meselelere dair fetva alması, reayanın davada kullanmak üzere fetva alması gibi önemli konulara ışık tutacak bilgiler ortaya koyulabilir.

C. Fetva Usulü

Bu başlıkta önce genel mülahalalara, sonra farklı fetva verme tarzları olan taklid, tercih, tahrîc ve tashihe yer verilip sonrasında fetva-mezhep ilişkisi, fetvada değişim ve fetvanın müftâ-bih hale gelme süreci gibi konulara değinilecektir.

Naslardan hareketle yapılan mutlak ictihad ile mezhep içi istidlali ayırmak gerekir. *Mezhep içi istidlal*, belli bir mezhebe mensup müftünün mezhep birikiminden hareketle hüküm elde etmesi olarak tanımlanabilir ki Osmanlı dönemi söz konusu olduğunda bunun fetvaya tekabül ettiği söylenebilir. E. Said Kaya, Osmanlı öncesi dönemi ele alan Hanefî fıkhında mezhep içi istidlale dair önemli bir çalışma kaleme aldı.²⁹ Benzer çalışmaların Osmanlı asırları için yapılması önem arz eder.

24 Osman Şahin, *Fetva Emîni Mehmed Fikhî Efendi'nin Hayatı ve Eserleri*, s. 129-142.

25 Abdullah Ceyhan, *Osmanlı Devri Müderris, Kâdı ve Fetva Eminlerinden Gedizli Hafız Mehmed Efendi*, s. 11-24.

26 Emine Arslan, a.g.t., s. 21-27, 252-256.

27 Talip Ayar, "Osmanlı Devlet Teşkilatında Fetva Eminlerinin Görevleri", s. 407-408.

28 Mehmet İpşirli, "İnsan Hakları ve Sosyal Hayat Açısından Osmanlı Fetvaları", s. 111-114.

29 Eyyüp Said Kaya, "Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl", Doktora tezi, Marmara Üni. SBE, İstanbul, 2001.

Osmanlı döneminde mezhep içi istidlal yani fetva verme usulüne dair teorik bilgileri fıkıh kitapları ile fetva mecmualarında yer alan edebü'l-müftî bölümlerinde bulabileceğimiz gibi bu alanda yazılan müstakil eserlerde de bulabiliriz. Edebü'l-müftî alanında Osmanlı'da yazılmış iki önemli eser üzerine çalışmalar yapıldı. Aynı'nin *Edebü'l-müftî*'sini doktora tezinde³⁰ kaynak olarak kullanan Osman Şahin, bu eserin tahkikli neşrini de yayınladı.³¹ İbn Abidin'in *Şerhu Ukûdi resmî'l-müftî*'sini yüksek lisans çalışmasında konu edinen Şenol Saylan tezinde eserin tercümesini de yaptı.³² Yusuf Eşit de aynı eser üzerine daha sonra hazırladığı yüksek lisans tezinde eserin tercümesine yer verdi, ilave olarak İbn Abidin'in atf yaptığı kaynaklar hakkında dipnotta bilgi verdi.³³ İbn Abidin, bu risalesinde kısaca ele aldığı örf konusunu *Neşru'l-arfî binâi ba'dü'l-ahkâmî ale'l-örf*'te daha geniş ele alır. Ö. Faruk Ocakoğlu, bu risalenin tercümesini verdiği çalışmasında İbn Abidin'in örf konusundaki görüşünü Hanefî mezhebinin mezhep içi işleyiş bağlamında ele aldı.³⁴

Hadimî, *Mecâmiu'l-hakâik*'ta doğrudan fetva konusuna da yer verir. Kâşif Hamdi Okur, Hâdimî'nin bu eserini incelediği çalışmasında onun fetvaya dair görüşlerini de ortaya koydu.³⁵

Bu teorik kaynakların yanı sıra Osmanlı müftülerinin verdikleri fetvalar da usulün tespitinde kaynak olarak kullanılabilir. Bu noktada taşra müftülerine ait mecmualarda usulü tespit imkânı veren açıklamaların, şeyhülislamlara ait mecmualara oranla daha fazla olduğu söylenebilir.

Müftülerin fetva verirken atf yaptığı; kolaylık gösterilmesi, fıkıh kaidelerine riayet, reayanın maslahatının gözetilmesi, insanların ihtiyacının giderilmesi, zayıfların korunması, fıkıha uygunluk, fıkıh kaidelerine riayet, ihtiyatlı olma tercih, zaruret, umum-i belvâ, fesad-i zamanı dikkate alma gibi unsurların her birinin çalışılması, fetva usulüne dair önemli bilgiler ortaya çıkarabilir.

Ebussuûd Efendi ve fetvaları üzerine fetva usulüne dair bilgiler de veren doktora düzeyinde üç ayrı çalışma yapılmıştır. İlk olarak Abdullah Demir 2004'te

30 Osman Şahin, "İslam Hukukunda Fetva Usulü", Doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2002.

31 Muhammed Fikhî Aynı, *Edebü'l-müftî*, thk. Osman Şahin, Samsun: Ceylan Ofset, 2009.

32 Şenol Saylan, "İbn Abidin'de Hanefî Mezhebinin Kurumsallaşması Şerhu Ukûd-i Resmî'l-müftî Örneği", Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2004.

33 Yusuf Eşit, "İbn Abidin'in Şerhu Ukûd-i Resmî'l-müftî Adlı Eseri ve Bu Eser Işığında Müftünün Mezhep İçeri Farklı Görüşler Karşısındaki Durumu", Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009, 148 s.

34 Ömer Faruk Ocakoğlu, "Hanefî Mezhebinin Mezhep İçeri İşleyişinde Örfün Konumu: İbn Abidin'in Örf Risalesi Örneği", Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2004. Korkut da aynı risaleyi tekrar tercüme etmiştir; Abdullah Korkut, "İbn Abidin'in Neşru'l-arfî fi Binâi Ba'dü'l-Ahkâmî ale'l-Örf Adlı Risalesi ve Bu Risale Işığında Sosyal Değişmenin Hükümlere Etkisi", Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2010.

35 Kâşif Hamdi Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usulü Çalışmaları Hâdimî Örneği*, s. 84-93, 167-181.

“Ebussuûd Efendi’nin Osmanlı Hukukundaki Yeri” isimli çalışmayı yaptı.³⁶ Sonra 2007’de Pehlül Düzenli “Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları” isimli çalışmayı yaptı.³⁷ Son olarak Yılmaz Fidan “Ebüssuûd’un Fıkhî Meseleleri Çözümündeki Metodu” isimli çalışmasını aynı yıl tamamladı.³⁸

Her üç çalışmanın ilk bölümünde Ebussuûd Efendi’nin hayatı, eserleri ve yaşadığı dönem ele alınır. Sonrasında Demir, Ebussuûd Efendi’nin arazi, vergi, yargılama hukuku ve vakıf hakkındaki fetvalarına ve bu alanlarda Ebussuûd Efendi’nin Osmanlı hukukuna katkılarına yer verir. Son bölümde ise Ebussuûd Efendi’nin sosyal hayat, örf ve mezhep karşısındaki tutumuna dair tespitler yapar.

Düzenli ise ikinci bölümde Ebussuûd Efendi’nin fetvalarının muhtevalarına dair bilgi vermenin yanı sıra bu fetvaların günümüze intikaline ve güvenilirliğine dair önemli tespitler yapar. Üçüncü bölümde ise “Fetvalarda Takip Ettiği Usul” başlığı altında fıkh usulü kitaplarında yer alan başlıklara yer verip her bir başlık altında önce günümüzde yazılmış eserlere atıfla, ilgili konuya dair özet bilgi verir ki bu noktada en çok kullandığı eser modern dönemde Z. Şaban tarafından yazılan usul eserinin tercümesidir. Bu özet bilgilerden sonra Ebussuûd Efendi’ye ait konuyla ilgili fetvalara yer verir. Bu noktada iki problemten bahsedilebilir; birincisi Z. Şaban’ın Hanefi usulünü ne ölçüde aktarmış olduğu, ikinci ve daha önemli olanı ise Z. Şaban’ın eserinin tüm mezhep imamlarının kurucu icthad faaliyetlerine dair olması ve Osmanlı şeyhülislamlarının fetva usulleriyle doğrudan bir alakasının olmamasıdır. Osmanlı dönemi şeyhülislamları söz konusu olduğunda; mezhep içi fıkhî istidlale dair E. Said Kaya’nın h. IV. ve V. asırlar için yaptığı çalışmanın bir benzerinin h. X. asır için yapılması gerekirken, mezhep imamlarının mezhebin kuruluşunu sağlayan usullerinin esas alınması ve bu usulün de XX. yüzyılda (yeniden icthad faaliyetini canlandırma düşüncesiyle) yazılmış bir eserin tercümesinden özetlenerek aktarılması yöntem olarak sağlıklı görülmemektedir.

Fidan ise teziyle aynı başlığı taşıyan birinci bölümde iki ana başlık kullanır; Ebussuûd’un Dayandığı Kaynaklar ve Ebussuûd’un Metodu. İlk başlıkta yer verdiği alt başlıklar ise şöyledir; Şer’î kaynaklar (Kitab, Sünnet, İcma, Kıyas, İstihsan, Maslahat, Örf, Sedd-i Zeraî, Istishâb), Kanunnameler, Vakfiyeler, Şer’iyye Sicil Defterleri, Kitaplar (Fıkıh kitapları, Fetva mecmuaları). Şer’î kaynaklar olarak zikredilen kaynakların Hanefi usul kitaplarından daha ziyade modern dönemde yazılan eserlerle paralellik arz etmesi dikkat çeker. Üstelik Ebussuûd Efendi’nin fetva verirken bu kaynaklara dayandığı iddiası

36 Tez kitap olarak basıldı, bkz. *Şeyhülislam Ebussuud Efendi, Devlet-i Aliyye’nin Büyük Hukukçusu*, İstanbul: Ötüken, 2006, 264 s.

37 Tez aynı isimle basıldı (İstanbul, 2012).

38 Tez aynı isimle basıldı (İstanbul, 2013).

da tartışmaya açıktır. Yine vakfiyelerle şer'iyeye sicil defterleri Ebussuûd Efendi tarafından fikhî meselelerin çözümünde kullanılan kaynaklar arasında zikredilmekle birlikte ilgili başlıkta Ebussuûd Efendi'nin vakfiyelerle amel edilmesi gerektiğine ve şer'iyeye sicillerinin mahkemede delil olarak kullanılabilmesine dair fetva verdiği anlatılıyor. Fidan, "Ebussuûd'un Metodu" başlığında ise altı metoddan bahseder; naklî metod, aklî metod, tercih metodu, ictihad metodu, kolaylık metodu, maslahat metodu. Bunların her birinin metod olup olmadığı tartışılabilir gibi bu tasnif sistematik açıdan da sorunlu gözükmektedir. Aklî metodla ictihad metodu arasında ne tür farklar olduğu, maslahat metodundan kastedilen şeyi ictihad metodundan veya aklî metoddan ayıran şeyin ne olduğu gibi birçok soru cevapsız kalmaktadır.

Fidan, tezin ikinci bölümünde Ebussuûd Efendi'nin çeşitli konulara dair görüşlerine yer verdikten sonra "Ebussuûd Fetvalarında Bazı Özellikler" başlığı altında 22 hususa işaret eder ki her biri Ebussuûd'un usulünü anlama noktasında önem arz eder.

Kâşif Hamdi Okur ise Ebussuûd Efendi'nin para vakıfları hakkında serdettiği görüşlerinden hareketle fetva usulüne dair önemli tespitler yapar.³⁹

Usulün tespiti açısından fıkha dair risalelerin de önemli bir kaynak olduğu söylenebilir. Zira risalelerde genellikle bir konu delilleriyle ele alınır. Şükrü Özen, velâ meselesiyle ilgili yazılan risaleleri ele aldığı çalışmasında Osmanlı döneminde hukuk alanında canlı bir düşünce ortamının olduğunu ortaya koyar.⁴⁰ Bu dönemde fıkah alanında telif edilmiş birçok risale, üzerinde çalışma yapılmayı beklemektedir.

Osmanlı dönemi risaleleri üzerine günümüzde yapılan çalışmaların bir kısmında fetva usulüne dair tespitlere de yer verilir. Uzun yıllar müftülük yapan Muhammed b. Hamza el-Aydinî 1090/1679 ile 1122/1710 yılları arasında 66 tanesi fıkha dair yaklaşık 80 risale yazmış olup Recep Cici bu risalelerin büyük bir bölümünün geniş özetini verir.⁴¹ Cici, risalelerin tümü üzerine genel değerlendirme yaptığı bölümde Aydinî'nin kullandığı kaynaklara ve usule dair önemli tespitlerde bulunur.

Ahmet Aydın, tezinde Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'ye ait fıkha dair beş risalenin içeriğini ortaya koyup değerlendirmesini yapar. Aydın tezin

39 Kâşif Hamdi Okur, "Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendi'nin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler", s. 44-57.

40 Özen, "Molla Hüsrev'in Velâ Meselesi ile İlgili Görüşünün Osmanlı İlim Muhitindeki Yansımaları", s. 353.

41 Recep Cici, *Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkah Risaleleri*, s. 33-142.

sonunda Çivizâde'nin hem risalelerinden hem de fetvalarından hareketle fetva usulüne dair tespitlerde bulunur.⁴²

Bunların dışında birden fazla risaleyi mukayeseli olarak ele alan çalışmalar⁴³ yapıldığı gibi tek bir risale üzerine yapılan çalışmalar da vardır.⁴⁴ Bu risalelerin her birinden usule dair bilgiler tespit edilebilir.

42 Ahmet Aydın, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Fıkhî Görüşleri", Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.

43 Nurettin Muhtar Acar sigaraya dair iki yazma risalenin, Ahmet Ali Korkmaz ise velâ hakkında yazılmış beş risalenin hem tercüme hem de tahkikli neşirlerini verirler (Korkmaz, *Molla Hüsvrev'in Velâ Hakkındaki Görüşleri ve Bu Konuda Osmanlı Alimleri Arasında Yapılan Tartışmalar*, Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2009; Acar, "Sigara Hakkında İki Yazma Risale, Abdülmelik el-İsâmî'nin Risale Celîle fi Şurbi'd-Duhân ve Mustafa b. Ali el-Amasî'nin Risale fi Tahrimî'd-Duhân Adlı Risaleleri", Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2010); Korkmaz'ın neşrettiği velâ hakkındaki risalelerin üçü bir yıl sonra Hasan Özer tarafından da tahkikle neşredilir, (Özer, "*Molla Hüsvrev'in er-Risale fi'l-Velâ'sı, Molla Gürani'nin Reddiyyesi ve Molla Hüsvrev'in Cevabı: Tahkikli Neşir*", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2010, sy. 24, s. 173-207); Korkmaz ve Özer'in bu tercümelelerde anlamı değiştirecek hatalar yaptıklarını tespit eden Şükür Özen ilgili tartışmayı değerlendirdiği çalışmasının sonunda Ebubekir Tokadı ve Sarıgürz'ün aynı konuda yazdıkları risaleleri neşreder (Özen, "Molla Hüsvrev'in Velâ Meselesi ile İlgili Görüşünün Osmanlı İlim Muhitindeki Yansımaları", s. 379-392). Salim Özer İbn Kemal'in fıkhla ilgili 29 risalesinin tahkikli neşirini verir (Salim Özer, "İbn Kemal Paşa'nın İslam Hukuku Sahasındaki Arapça Yazma Risaleleri", Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 1991); Abdurrahim Kozalı, Vanî Mehmed Efendi'nin risalelerinden fıkhî dair dört tanesini (sulh, ariyet, zina ve âmm lafzın kasrı) tahlil eder (Kozalı, "Osmanlı'da Bir Padişah Hocasının Fakihi Yönü: Vanî Mehmed Efendi'nin Fıkhî İlgili Risalelerinin Değerlendirilmesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sy. 14, s. 233-250); Sümeyye Özdemir, Hatibzâde (v. 901/1496), Kemalpaşazâde (v. 940/1534) ve İbn Nüceym (v. 970/1563)'in aynı konuda yazdıkları risaleleri mukayese edip Hatibzâde'nin henüz yazma halindeki risalesinin metnini ve her üç risalenin tercümesini verir (Özdemir, "Zürri Vakıflarda Kullanılan "Çocukların Çocukları" Lafzının Vâkıfın Kızının Çocuklarını Kapsaması (Hatibzâde, Kemalpaşazâde ve İbn Nüceym'in Risaleleri Bağlamında)", Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2011); Mürvvet Süzgün, Hâmid Efendi'nin (v. 1171/1758) çoğu fıkhîla ilgili 36 risalesini tanıtır bunlardan ikisinin (muta nikahı ile cinlerle nikahı dair) tercümesini verir (Süzgün, "Hâmid el-İmâdî'nin Risalelerinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006); Menderes Gürkan Kemalpaşazâde ile Kınalızâde'nin müctehidlerin tasnifine dair risalelerini mukayese eder (Gürkan, *Müctehidlerin Tasnifinde Kemalpaşazâde ile Kınalızâde Arasında Bir Mukayese, Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572)*, Kayseri: Erciyes Üni. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını, 1998, s. 83-95).

44 Abdullah Özer, "İslam Hukuk Literatüründe Tazir Risaleleri ve Şeyhülislam Muhyiddin Mehmed b. İlyas Çivizâde'nin Risale Mütcellika Bit-Teâzir Adlı Eseri", Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2000; Gökhan Atmaca, "İbn Abidin'in Gabin Risalesinin Metin ve Muhteva Yönünden Tedkiki", Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2003; Gökhan Atmaca, "İbn Abidin'in 'Tahbiru't-Tahrîr fi İbtâli'l-Kadâi bi'l-Feshi bi'l-Gabni'l-Fahişi bi lâ Tağrîr' İsmi Risalesinin Tahlili", *Usûl İslâm Araştırmaları*, 2009, sy. 12, s. 37-62; H. Yunus Apaydın, *Kınalızâde'nin Hanefî Mezhebini Oluşturan Görüşlerin Toplandığı Eserlerin Gruplandırılmasına Dair Bir Risalesi, Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572)*, Kayseri: Erciyes Ü. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını, 1998, s. 96-100; Şükür Özen, "Molla Lütfî'nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin Ahkâmü'z-zındık Risalesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2000, sy. 4, s. 7-16; ➤

Müftü ya da şeyhülislamın fikhî görüşlerinin ele alındığı çalışmalarda da hem ilgili müftünün fetvalarına hem de fetva usulüne dair tespitlerin yapıldığı görülür. Ferhat Koca, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin bazı görüşlerine ve fetvalarına yer verir.⁴⁵ Nuri Derdiyok, Mustafa Sabri Efendi'nin usul ve fürua dair görüşlerine yer verdiği çalışmasında ona ait olduğunu tespit edebildiği 39 fetvasına da yer verir.⁴⁶ Kerime Cesur, İzmirli'nin usul, fûru ve fikh tarihine dair görüşlerini ele alır.⁴⁷ Yaşar Sarıkaya, Hadimî'nin hem bazı konulara dair fetvalarına hem de usule dair görüşlerine yer verir.⁴⁸ Ali Bardakoğlu, Molla Hüsrev'in bazı fikhî meselelere bakışını değerlendirir.⁴⁹

1. Taklîd

Taklîd kavramına modern dönemde olumsuz anlamlar yüklendiği görülmektedir. Ancak Osmanlı döneminde bu kavramın geleneğe bağlı kalmayı, geçmiş birikimi tevârüs etmeyi ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı müftüsünün, Hanefî fikh geleneğinde müftâ-bih olan görüşü tespit etme ve prensip olarak onunla amel etme zorunluluğu vardı. Mezhep içerisinde birden fazla görüş söz konusu olduğunda belli bir hiyerarşiye göre müftâ-bih olan fetva belirlenirdi. Şenol Saylan, İbn Abidin'in risalesinden hareketle hem teorik hem de pratikte var olan hiyerarşiye, delilin zayıflığı, zaruret veya farklı bir

Süleyman Kaya, "17. Yüzyıl Sonlarında Muhafif Bir Metin: Muhammed b. Hamza el-Aydîni'nin Beyu'l-İne Risalesi", *Divân İlmî Araştırmalar*, 2009, sy. 26, s. 97-112; Süleyman Kaya, "Ahmed Cevdet Paşanın Risale'tü'l-vefa İsimli Eseri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Ekim 2008, sy. 12, s. 267-274; Tahsin Özcan, "İbn Kemal'in Para Vakıflarına Dair Risalesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2000, sy. 4, s. 31-41; Ali Pekcan, "Son Dönem Hanefî Fakihlerinden İbn Nüceym'in (970/1563) Fikhî Risalelerinin Tanıtımı ve Rüşvet Risalesinin Çevirisi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2004, sy. 3, s. 253-263; Hasan Özer, "İbn-i Kemal ve Riba Adlı Risalesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, sy. 16, s. 157-186; Hasan Özer, "Hızır Şah ve Risale fi Reddi Risale'ti'l-Velaiyyeti'l-Hüseyiyye Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirilmesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2011, sy. 17, s. 477-504; Hakan Yekbaş, "Mehmed Fevzi Efendi'nin Mevlit Okumanın ve Dinlemenin Caiz Olduğuna Dair Risalesi", *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, c. 14, sy. 1, s. 371-398; M. Salih Kumaş, "İslam Hukuk Tarihinde Hukukun Araçsallaştırılmasına Bir Örnek Olarak Vanî Mehmed Efendi'nin Cehrî Zikre Dair Risalesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2011, sy. 17, s. 505-522; Sami Erdem, "Vitr Namazının Hükmüne Dair Tartışmalar ve Abdülganî en-Nablusî'nin Keşfü's-sitr an Farziyyeti'l-Vitr Adlı Risalesi", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/2, sy. 43, s. 5-39; Ömer Faruk Habergetiren, "Mecelle Şârihi Ali Haydar Efendi ve Mefkûd Risalesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2013, sy. 22, s. 493-516; İnanır, Ahmet, "Osmanlı'da Sema, Raks ve Devrân Tartışmaları Bağlamında Şeyhülislam Zenbilli Ali Cemalî Efendi'ye İsnat Edilen 'Risale fi Hakkı'd-Devrân ve'r-Raks'ın Aidiyet Sorunu", *Usûl İslâm Araştırmaları*, 2010, sy. 14, s. 155-178.

45 Ferhat Koca, *Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*, s. 144-232.

46 Nuri Derdiyok, "Şeyhu'l-İslam Mustafa Sabri'nin Yeni Fikhî Konulara Yaklaşımları", s. 54-133.

47 Kerime Cesur, "İzmirli İsmail Hakkı (Fikhî Görüşleri)", s. 32-109.

48 Sarıkaya, *Ebu Said el-Hâdimî*, s. 149-163.

49 Ali Bardakoğlu, "Molla Hüsrev'in İslam Hukuku'nun Bazı Meselelerine Bakış Tarzı ve Bunun Değerlendirilmesi", s. 13-23.

teamülün olması gibi durumlarda hiyerarşinin aşılabileceğine dair tespitlerini dile getirir.⁵⁰

2. Tercih

Tercih kavramı kısaca farklı görüşlerden birini seçme şeklinde tanımlanabilir. Ancak bu seçme işleminin mahiyeti, buna ehil olmanın şartları gibi konuların Osmanlı özelinde çalışılması gerekir. Saylan, İbn Abidin'in tercih faaliyetini bir nevi ictehad olarak gördüğünü aktarır.⁵¹

Hanefî fıkıh geleneğinde birden fazla görüş bulunması durumunda mezhep içi işleyişe göre fetvalardan biri müftâ-bih ise müftülerin prensip olarak o fetvayla amel etme mecburiyeti vardı. Ancak bazen müftülerin müftâ-bih olan fetvadan vazgeçip zayıf görüşle amel ettiği görülür. Bu noktada bazı sorular gündeme gelir; bu imkân ne tür durumlar için söz konusuydü? Müftî bunun sebebini izah etmek zorunda mıydı?

Osmanlı ilmiyesinin, her bir konuda müftâ-bih olan fetvayı tespite çalışırken zayıf görüşleri tamamen reddetmedikleri bilinmektedir. Bunun sebebi, yeri geldiğinde ilgili fetvayla da amel etmeye kapı aralamak mıydı? Bu durum bir takım keyfiliklere yol açmış mıdır? Keyfilikğin önlenmesi için ne gibi tedbirler alınmıştır? gibi soruların araştırılması gerekir.

Bazen mezhepte henüz belli bir görüş müftâ-bih hale gelmemiş olabilirdi ki bu durumda müftî çeşitli tercih sebeplerinden birine dayanarak bir tercihte bulunurdu. Bu tür durumlarda çok çeşitli sebeplere binaen tercihte bulunulduğu anlaşılmaktadır ki bu sebeplerin tespiti de önem arz eder.

Yine Hanefî fıkıh geleneğine aykırı bir tercihte bulunulacağı zaman gelecekte kabul görmemiş zayıf bir görüşe atıf yapma ihtiyacı duyulduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu tür durumlarda tercihin asıl sebebine dair zaruret, halkın maslahatı, insanların ihtiyacı gibi açıklamaların da yapıldığı görülür. Zayıf görüşle hangi konularda ve ne tür gerekçelerle amel edildiği de araştırılması gereken konulardandır.

3. Tahrîc

Tahrîc kavramı kısaca gelenekte hükmü bulunmayan bir meselenin hükmünü geleneğe bağlı kalarak tespit etme şeklinde tanımlanabilir. Arslan, Mehmed Fıkhî el-Aynî'nin Hanefî fıkıh geleneğinde bir hüküm tespit edemediği konularda ahabın kelâmınının muktezasınca, nazarın muktezasınca, kaidelerin muktezasınca ya da mezhep içi kıyas yaparak verdiği fetvalara dair örnekler

50 Saylan, "İbn Abidin'de Hanefî Mezhebinin Kurumsallaşması", s. 76-104.

51 Saylan, a.g.t., s. 73.

verir.⁵² Bunlara istihsan da eklenebilir. Tahrîcin tüm bu şekillerinin çalışılması gerektiğinde şüphe yoktur.

Fukahanın naslara kıyas yapılması hususunda daha katı şartlar getirirken mezhep içi kıyasta daha esnek davrandıkları düşünülebilir. Bu görüş, Osmanlı uygulaması özelinde test edilebilir.

4. Tashîh

Tashîh kavramı müftünün, belli bir mesele hakkında Hanefî fıkıh geleneğinde var olan hüküm ya da hükümlerin mevcut şartlarda ihtiyaca cevap vermediği durumlarda ilgili hükümlerle amel etmeyip başka bir fetva vermesi anlamına gelir. “Müftû ne tür durumlarda tashîhe başvuruyordu? Bu noktada siyasetin rolü neydi? Tashîh suretiyle verilen fetvanın müftâ-bih hale gelmesi ya da reddedilmesine dair süreç nasıl işliyordu?” gibi soruların üzerine gidilebilir.

Bir fetva Hanefî fıkıh geleneğine aykırı olsa bile Osmanlı döneminde yerleşip müftâ-bih hale gelmişse artık kadı ve müftülerin onunla amel ettikleri görülür. Bu tür bir fetvanın kadı ve müftüleri ne derece bağladığı da cevaplanması gereken sorular arasına kaydedilebilir.

5. Fetva-Mezhep İlişkisi

Modern dönemde Osmanlı ulemasının mezhep taassubu içinde bulunduğu, Hanefî mezhebinin kurucu imamı ne demişlerse onlara tabî olmaktan başka bir şey yapmadıkları, Hanefî mezhebinde sahih kabul edilen görüşün sorgulanamaz görüldüğü gibi bir söylem geliştirildiği görülür. Yine tek mezhebe bağlanmanın bir takım sıkıntılara sebep olduğu, bir mezhebe bağlı fakihlerin yetersiz ve zorlama fetvaları ile yetinilmesinin birçok meseleyi kamil manada İslami çözümden mahrum bıraktığı gibi değerlendirmeler yapılır.⁵³

Salih Kumaş, bazı ifadelerinden hareketle Vanî Mehmed Efendi'nin mezhep taassubu içinde olduğunu, mezhebin görüşlerini sorgulanamaz gördüğünü söylerken başka bir takım ifadelerinden hareketle sıkı bir mezhep mukallidi olmadığını ifade etmekte ve bu çelişik durumu dönemin şartlarının etkisine bağlamaktadır.⁵⁴ Yine bir yandan Zembilli Ali Efendi'nin (v. 932/1525) bazı fetvalarından hareketle mezhep taassubu içerisinde olmadığını, Kâdızâdelilerle Sivasîler arasındaki mücadele neticesinde tek mezhep anlayışının öne çıktığını dile getirirken, diğer yandan Kâdızâdelilerden yarım asır önce Ebussuûd Efendi'nin *Ma'rûzât*'ta yer alan, tek mezhebe bağlı kalmayı emreden fetvasına yer vermektedir.⁵⁵ Bu ve ben-

52 Arslan, “Nükûllü Fetva Mecmuaları ve Mehmed Fıkhî el-Aynî'nin Ecvibetü'l-kanian an Esileti'l-vakia Adli Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri”, s. 195 vd.

53 Hayrettin Karaman, “Osmanlı Hukukunda Mezhep Tercihi”, s. 189-190.

54 M. Salih Kumaş, “Fıkıh-Toplum İlişkisi Bağlamında Vanî Mehmed Efendi'nin Mezhep Anlayışı”, s. 194, 203.

55 Kumaş, a.g.m., s. 189, 190, 193.

zeri bize çelişik gibi gelen durumların, Osmanlı ulemasının mezhep karşısındaki tutumuna dair kapsamlı çalışmaların henüz yapılmamış olması hasebiyle tam olarak anlaşılmadığı düşünülebilir. Üstelik Osmanlı ulemasının bu konudaki tutumunun yeknesak olmayabileceği, dönemden döneme, şahıstan şahsa farklılık arz edebileceği de düşünüldüğünde bu alanda sağlıklı bir sonuca varabilmemizin birçok çalışmanın yapılmasına bağlı olduğu söylenebilir.

Mezhep taassubu söyleminin ispatı sadedinde özellikle 19. yüzyılda *Mecelle*'nin hazırlanışı esnasında ifade edilen bir takım görüşlere atıf yapılması dikkat çeker. Bu noktada gözden kaçırılan husus; 19. yüzyıl Osmanlı münevverlerinin yok olmakla var olmak arasında bir kaos ortamı içerisinde buldukları ve bunun tabii sonucu olarak 'Medeni kanunumuzu da olduğu gibi Batı'dan tercüme edelim' ya da 'Medeni kanunumuzun hazırlanmasında ilk dönem Hanefî fakihlerin görüşlerinden dışarı çıkmayalım' gibi ifrat ve tefritlerin bulunduğu gerçeğidir. Dolayısıyla bu dönemin kaynaklarıyla genelde Osmanlı hukukunu özelde Osmanlı fetvasını doğru anlamak mümkün görülmemektedir.

Osmanlı uleması mezhep taassubu içerisindeydi gibi önyargılardan hareket etmek yerine Osmanlı ulemasının neden Hanefî mezhebine bağlı kalma hususunda ısrarcı olduğu, buna rağmen ne gibi durumlarda farklı mezheplere ait görüşleri tercih edebildikleri, "Şayet bir müftâ ya da kadı önüne gelen mesele hakkında istediği mezhebe ya da ictihada göre hüküm verme hakkına sahip olsaydı Osmanlı devleti kendi içerisinde tutarlı ve adil bir hukuk nizamı kurmayı başarabilir miydi?", "Devletin tesis ettiği zirai, sinai ve ticari nizama dair bir konuda kadılar farklı ictheadlarla amel ederek farklı uygulamalara imza atsaydılar ne olurdu?" gibi soruların üzerine gidip bu ve benzeri sorulara o günün kaynaklarında cevap aramak daha sağlıklı olur.

A. Himmet Berki, aynı mesele hakkında hakimlerin farklı hükümler vermesinin, halkın adalet ve yargıya güveni açısından isabetli olmayacağını vurgulamaktadır.⁵⁶ Dolayısıyla Osmanlı kadılarına, Hanefî mezhebinin müftâ-bih görüşüyle hükmetmelerinin emredilmesiyle, yargı birliğinin sağlanması, adaletin tesisi hedeflenmiş olabilir.

Arap coğrafyasında ve Kuzey Afrika'da medreselerde kendi mezheplerinin tedrisini yapan ve kendi mezheplerine göre fetva veren Şâfiî ve Mâlikî fakihlere ait birçok fetva mecmuası günümüze kadar gelmiştir. Şâfiî ve Mâlikî fakihlerin fetvalarıyla İstanbul müftülerinin müftâ-bih gördükleri fetvaların mukayesesi bazı sorulara cevap verebilir: Farklı mezhep mensuplarının fetvalarının hukuki değeri neydi? Müftâ ile müstefî farklı mezhebe mensup olduğunda fetva neye göre veriliyordu? Farklı mezhep mensuplarının farklı fetvaları ya da farklı bölge

56 Ali Himmet Berki, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İfta Makamı", s. 427.

alimlerinin farklı fetvaları dikkate alınarak fetva bağlamında bir hukuksal çoğulculuktan bahsedilebilir mi?

Yine Arap coğrafyasında yaşayan Hanefî fakihlere ait birçok mecmua da günümüze gelmiştir. Bu coğrafyada yaşayan Hanefî fakihlerin fetvalarıyla İstanbul müftülerinin fetvaları mukayese edilmek suretiyle şu sorulara cevap aranabilir: İstanbul fetva bağlamında bu coğrafyaya ne ölçüde etki edebilmişti? Bu coğrafyada yaşayan Hanefî fakihlerin verdikleri fetvanın gücü ve etkisi neydi? Bu coğrafya kadıları hangi fetvaya göre hüküm veriyordu? Davalı tarafların mezhep mensubiyeti, sonucu değiştirir miydi?

6. Fetvada Değişim

Yukarıda da değinildiği üzere Osmanlı dönemi, her ne kadar günümüzde yapılan bazı çalışmalarda sadece geçmişin tekrarı ibaret görülse de bu dönem fetvaları incelendiğinde değişimin var olduğu görülmektedir. Nitekim Muharrem Kılıç, fetvanın Hanefî fıkıh geleneğini güncelleştirmek suretiyle değişimin aracı olduğunu dile getirir.⁵⁷ Nâsi Aslan da kaza ve fetvanın fıkha dinamizm kazandırdığına vurgu yapar.⁵⁸ Biz de ilgili makalemizde Akifzâde'nin *Mecelletü'l-mehâkim* adlı eseri çerçevesinde fıkıh geleneğindeki müftâ-bih görüşün terk edilip zayıf görüşle amel edilmesi, ortaya çıkan yeni bir mesele hakkında fetva verilmesi ve fıkıh geleneğindeki hükmün tashih edilmesi suretiyle meydana gelen değişime dair örnekler verdik.⁵⁹

Ali Öztürk, *Reddu'l-muhtâr* adlı eseri çerçevesinde İbn Abidin'in Hanefî fıkıh geleneğinde müftâ-bih olan fetvanın yerine benimsediği sair hükümlere yer verir. Öztürk bu hükümleri, değişimin sebebi olarak gördüğü dört ayrı başlık altında ele alır: Örfün değişmesi, fesad-i zaman, zaruret ve ihtiyaç, hüküm için gerekli şartların bulunmaması.⁶⁰ A. Vehbi Ecer de müftüye yöneltilen soruların ve verilen cevapların yaşanılan zaman, mekân ve şartlarla irtibatına dikkat çekerek bunların değişimiyle fetvanın da değiştiğini belirtir.⁶¹

Osmanlı ulemasının da değişime dikkat çektiği, herkesin geçmiş dönem fakihlerine değil kendi yaşadıkları dönemin fukahasına tâbi olmaları gerektiğine işaret ettikleri görülür. Bugün yapılan çalışmalarda da tarihî süreçteki bu değişim göz önünde bulundurulmalıdır. Herhangi bir meseleye dair mevzuat araştırılırken o meselenin vuku bulduğu dönem kaynaklarına bakılması gerekir. Mesela XVII. yüzyıla ait bir mesele X. ya da XIX. yüzyıla ait kaynaklara atıfla anlaşılmaya çalışılmamalıdır.

57 Kılıç, "Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü", s. 67.

58 Nâsi Aslan, "Osmanlı Hukukunun Oluşumunda Fetva ve Kaza Münasebeti", s. 86.

59 Süleyman Kaya, "Akifzâde'nin Mecelletü'l-mehâkim İsimli Eseri Çerçevesinde Osmanlı Fetvasında Değişim", s. 93-108.

60 Ali Öztürk, "İbn Abidin'in H. Reddu'l-Muhtâr Adlı Eserinde Ahkâmın Değişmesi", s. 56-113.

61 A. Vehbi Ecer, "İctimai Hayat ve Kültür Tarihi Bakımından Fetva Kitaplarının Önemi", s. 253.

Değişim ve süreklilik açısından Osmanlı fetvasını daha sağlıklı değerlendirebilmek için belli bir meseleyi ilk dönemden itibaren Osmanlı'nın sonuna kadar Hanefî kaynakları inceleyerek yapılacak çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu tür bir çalışmada özellikle Orta Asya'da kaleme alınan vakiât, fetâvâ türü eserler, Osmanlı döneminde yazılmış fıkıh kitapları, varsa ilgili risaleler, Osmanlı şeyhülislamı ve farklı coğrafyada yaşamış müftülere ait fetva mecmualarının incelenmesi önem arz eder.

7. Fetvanın Müftâ-bih Hale Geliş Süreci

Osmanlı fakihlerinin her bir mesele hakkında müftâ-bih olanı tespit etme ve onunla amel etme gayreti içerisinde oldukları görülür. Bir konuda Hanefî fıkıh geleneğinde farklı ichtihad ve fetvalar bulunabilir. Ancak belli bir dönemde bunlardan bir tanesi müftâ-bih kabul edilir.

Verilen her bir fetva ya kabul görür ve müftâ-bih hale gelir ya da kabul görmeyip reddedilebilirdi. Belli bir konuya dair müftâ-bih olan görüşün tespiti önem arz ettiği gibi reddedilmiş fetvaların tespiti de önem arz eder.

Müftâ-bih hale gelmiş belli bir fetvanın bulunmadığı durumlarda müftülerin tercihleriyle fetvalardan biri zaman içerisinde müftâ-bih hale gelebilirdi. Nâsi Aslan, müftâ-bih olan fetvayla amel edilmesi emri fetvaya dayandığı gibi müftâ-bih olanın tespitinin de fetva ile olduğunu ifade eder.⁶²

Bir makalemizde vekalet akdine dair bir mesele hakkında Hanefî fıkıh geleneğinde müftâ-bih olanın tespiti sadedinde şeyhülislam tarafından verilen fetvalardan birinin, yaklaşık bir buçuk asırlık bir süreçte müftâ-bih hale gelişini ortaya koymaya çalıştık.⁶³ Şükrü Özen ise velâ ile ilgili bir mesele hakkında fıkıh geleneğinde yer alan fetvalardan birinin tercihi sadedinde şeyhülislamın farklı tercihleri ve bu tercihlerden birinin müftâ-bih hale geliş sürecini yaklaşık üç asırlık dönemde ele alır.⁶⁴ Farklı meseleler ve tahrîc, tashîh, tercih gibi farklı fetva verme tarzları bağlamında fetvanın müftâ-bih hale geliş sürecine dair çalışmalar yapıldığında konuya dair daha kapsamlı bir resim görme imkanımız olabilir.

D. Fetvanın Kaynağı

Osmanlı müftüsünün fetva verirken genel olarak üç kaynaktan yararlandığı görülür. Birincisi Hanefî fıkıh geleneğidir ki bu daha ziyade “şer’î hukuk” diye isimlendirilir. İkincisi kanunlardır ki buna da “örfî hukuk” denir. Üçüncüsü ise içinde bulunulan mevcut şartlardır ki buna da “sosyal hayat” ya da kısaca “örf” denilebilir. Bazı çalışmalarda halkın örf ve adetine dayalı fetvaların örfî

62 Nâsi Aslan, “Osmanlı Hukukunun Oluşumunda Fetva ve Kaza Münasebeti”, s. 87.

63 Süleyman Kaya, “Vekalet Akdine Dair Bir Tartışma Bağlamında Osmanlı Döneminde Fetvanın Müftâ-bih Hale Geliş Süreci”, s. 71-86.

64 Özen, “Molla Hüsrev’in Velâ Meselesi ile İlgili Görüşünün Osmanlı İlim Muhitindeki Yansımaları”, s. 321-354.

hukuku oluşturduğu ifade edilir.⁶⁵ Halbuki örfi hukukla örf farklı şeyler olup bu karışıklığı izale etmek üzere ikinci başlıkta *örfî hukuk*, üçüncü başlıkta ise *örf* kavramlarını kullandık. Aslında örf hem şer'î hukuka hem de örfî hukuka kaynaklık eder.

1. Hanefî Fıkıh Geleneği/Şerî Hukuk

Osmanlı fetvasının en önemli kaynağının Hanefî fıkıh geleneği olduğu söylenebilir. Nitekim elimizdeki fetva mecmualarının çoğunda fetvanın kaynağını gösteren nükûl kayıtları vardır ki birçok fetvanın kaynağının Hanefî fıkıh geleneği olduğu görülür. Muharrem Kılıç, nükûl kayıtlarından hareketle Osmanlı fetvasının fıkıh kitaplarıyla temellendirildiğini ifade eder.⁶⁶

Fetvaya nakil yazma geleneği ve nakil yazılmış fetva mecmuaları üzerine ilk kapsamlı çalışmayı Emine Arslan'ın yaptığı görülmektedir. Arslan tezinde nakil yazma geleneği hakkında bilgi verdikten sonra nüküllü mecmualardan *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Feyziye*, *Behcetü'l-fetâvâ* ve *Neticetü'l-fetâvâ*'yı tanıtır. Son bölümde ise Mehmed Fikhî el-Aynî'nin *Ecvibetü'l-kânia* isimli eserini birçok açıdan ele alıp bu dört mecmuayla mukayese eder.⁶⁷

Şeyhülislamların taşra müftüleri gibi fetva verirken nakil gösterme mecburiyetleri olmamakla beraber onların fetvalarının da daha sonraki dönemlerde muteber ve mütedâvil olmalarında, muteber fıkıh kitaplarından nükûl yazılarak bir mecmuada toplanmış olmalarının önemli bir etken olduğu bilinmektedir.⁶⁸

Osmanlı döneminde verilen fetvalara yazılan nakillerin belli müellifler ve eserleri üzerinde yoğunlaşması dikkat çeker. İlmî faaliyetlerini Osmanlı Devleti'nin hemen öncesinde Orta Asya'da sürdüren Kâdıhân, kendisinden en çok nakil yapılan isimdir.⁶⁹ Benzer şekilde İbn Nüceym'in XVI. yüzyılda Hanefî fıkıh geleneğinin en

65 Nugay, "Şeyhülislam Mehmed Emin Ankaravî'nin Fetâvâ-yı Ankaravî Adlı Eserindeki Metodu", s. 168.

66 Muharrem Kılıç, "Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü", s. 82.

67 Emine Arslan, "Nüküllü Fetva Mecmuaları ve Mehmed Fikhî el-Aynî'nin Ecvibetü'l-kania an Esiletü'l-vakia Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri", s. 46-107, 172-228.

68 İstanbul kadılığı payeli Münib Efendi, Abdurrahim Efendi'nin Gedûsi tarafından derlenen *Fetâvâ*'sına yazdığı takrizde Abdurrahim Efendi'nin fetvalarının, nakillerini de içeren bu mecmua ile kabul görme sınırının nihai derecesine ulaştığını ifade eder (nakleden Şükrü Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", s. 301). Benzer şekilde Mehmed Fikhî el-Aynî de *Behcetü'l-fetâvâ*'nın mukaddimesinde hâkim ve müftülerin fetva ve hüküm verirken itimad etmeleri için her bir fetvaya muteber fıkıh kitaplarından nükûl eklediğini ifade eder; Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1849/1266, s. 2.

69 Kâdıhân'ın bir konuda fetva vermiş olmasının tercih sebebi olacağı Osmanlı kaynaklarında dile getirilir. Yine İbn Kemal'in Hanefî fukahannın derecelerini beyan ettiği risalesinde Kâdıhân çağdaşlarına göre daha üstte, üçüncü tabakada zikredilir. Emine Arslan'ın *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Feyziye*, *Behcetü'l-fetâvâ* ve *Neticetü'l-fetâvâ*'nın nikâh ve talak bölümleri ile M. Fikhî el-Aynî'nin *Ecvibetü'l-kânia*'sının tamamına nükûl yazılan kaynaklara dair verdi-

önemli isimlerinden biri olduğu, hatta XVIII. yüzyılda da kendisine atf yapılan otoritelerin başında geldiği söylenebilir.⁷⁰

Osmanlı ulemasının, atf yaptığı Osmanlı öncesi Hanefî fıkıh kaynaklarının çok büyük bir bölümünün Orta Asya’da yetişen fakihlere ait olduğu müşahede edilir. Emine Arslan’ın, *Ecvibetü’l-kâniâ*’nın tamamında, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Feyziye*, *Behcetü’l-fetâvâ* ve *Neticetü’l-fetâvâ*’nın nikah, talâk ve rada’ bölümlerinde hangi kaynağa kaçar kere başvurulduğunu ortaya koyduğu tablolarda da bu durum açıkça görülür.⁷¹ Murteza Bedir, Osmanlı öncesi Hanefî fakihlere ve eserlerine dair yaşadıkları şehre göre tasnif edilmiş ayrıntılı bir bibliyografya hazırlamıştır. Bibliyografya aynı zamanda bu dönem Hanefî fakihlerinin önemli ölçüde Orta Asya’da yetiştiğini ortaya koyar.⁷² Recep Cici ise Osmanlı fakihlerini besleyen kaynakları ortaya koyma sadedinde kuruluşundan 1600 yılına kadar Osmanlı fakihlerinin üzerinde çalıştığı eserleri tespit eder.⁷³

Belli isimleri ya da belli dönemde belli coğrafyada yetişmiş alimleri öne çıkaran sebepler araştırılabilir. Yine nükûl yazma geleneği de müstakil bir çalışma konusu yapılabilir. Bu geleneğin ilk olarak ne zaman ve hangi saiklerle başladığı, tarihi süreçte nasıl geliştiği gibi konular ele alınabilir.

ği istatistikte 377 nakille Kâdihân ilk sırada yer alır. İbn Nüceym ise 310 nakille ikinci sıradadır (Arslan, Emine, “Nüküllü Fetva Mecmuaları ve Mehmed Fikhî el-Aynî’nin Ecvibetü’l-kanian an Esileti’l-vakia Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri”, s. 257-283). Kâdihân’ın mecmuası üzerine fihrist, özet, tercüme çalışmaları yapılmış olması XVIII. yüzyılda en çok atf yapılan eser olmasını izah için ileri sürülebilir. Ancak tüm bu çalışmaların niçin *Fetâvâ-yı Kâdihân* üzerinde yapıldığı araştırılabilir.

70 İbn Nüceym, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda gerek taşra müftülerinin verdikleri fetvalara gerek sair müftiler tarafından şeyhülislam fetvalarına nükûl yazılırken en çok başvurulan isimlerin başında geldiği gibi farklı müftülere ait fetvaların derlendiği mecmualarda da *Fetâvâ-yı İbn Nüceym* en çok fetva alınan kaynaklardan biridir. Çeşmizâde Mehmed Halis’in (v. 1297/1879) XIX. yüzyılın ortalarında kaleme aldığı *Hulâsatü’l-ecvibe* isimli eserinde muteber görüp özetlerini verdiği altı fetva mecmuasından üçü (*Fetâvâ-yı Abdurrahim*, *Behcetü’l-fetâvâ*, *Neticetü’l-fetâvâ*) XVIII. yüzyıla, ikisi (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Feyziye*) XVII. yüzyılın son çeyreğine aitken sadece *Fetâvâ-yı İbn Nüceym* XVI. yüzyıla aittir. Yine bu mecmualardan beşi Osmanlı şeyhülislamlarına ait ve Türkçe iken sadece *Fetâvâ-yı İbn Nüceym* Arapça ve bir taşra müftüsüne aittir. Yine tespit edebildiğimiz kadarıyla *Fetâvâ-yı İbn Nüceym* Osmanlı döneminde Türkçeye tercüme edilen soru cevap tarzındaki tek fetva mecmuasıdır (Hasan Re’fet b. el-Hâc İbrahim Rüşdî el-İstanbulî tarafından yapılan tercüme İstanbul’da 1289/1871 yılında basılmıştır).

71 Emine Arslan, “Nüküllü Fetva Mecmuaları ve Mehmed Fikhî el-Aynî’nin Ecvibetü’l-kanian an Esileti’l-vakia Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri”, s. 257-273.

72 Murteza Bedir, “Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı”, *TALİD*, c. 3, sy. 5, s. 56-84. Bu eserlere Osmanlı kaynaklarında bazen bir takım rumuzlarla atf yapılır. Kübra Nugay tezinde Zahidî’nin (v. 658/1260) *Kunyetü’l-Münye*’sine atıfla 126 rumuzun hangi eser için kullanıldığını kaydeder. Nugay, bu eserlerden bir kısmının hangi müellife ait olduğunu tespit edemediğini ifade eder, “Şeyhülislam Mehmed Emin Ankaravî’nin Fetâvâ-yı Ankaravî Adlı Eserindeki Metodu”, s. 71-83.

73 Cici, “Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar”, s. 215-246.

Fetva-nakil ilişkisi de çalışılması gereken önemli konulardan biridir. Konu; bire bir nakilde yazılanın fetva olarak dile getirildiği, nakle ilave bir şeylerin söylendiği ve nakli aşan şeylerin ortaya koyulduğu fetvalar şeklinde ayırımlar yapılarak ele alınabilir.

Fetva-nakil ilişkisi ele alınırken, nükûlün müftünün bizzat kendisi tarafından hazırlanmadığı, o hayattayken, hatta bazen vefatından sonra yazılmış olduğu dikkate alınmalıdır. Bazen nükûlü hazırlayan kimse fetvanın geleneğe aykırı olduğunu göstermek için fetvaya aykırı bir nakil yazabilir. Bu tür nakiller derleyen aykırı gördüğü noktaları ortaya koyar. Ancak bir fıkıh kitabına aykırı olmak, bir bütün olarak geleneğe aykırı ya da uyumlu olmak anlamına gelmeyebilir. Bu noktada bir fetvanın gerçekten Hanefî fıkıh geleneğine aykırı olması halinde kadı ve müftülerin hangisiyle amel etmeleri gerektiği meselesi gündeme gelir. Arslan tezinde bu konuyu da irdeler.

2. Kanun/Örfî Hukuk/Siyaset-i şeriyye

Örfî hukuku oluşturan düzenlemelerin, kanunların, fermanların ilgili meselelere dair fetvalar için kaynak olduğunda şüphe yoktur. Bu tür düzenlemelerin müftî ve kadılar için bağlayıcı olduğu bilinmektedir. Bu konularda verilen fetvalar için nakil olarak ilgili kanuna atıf yapılır. Kanuna atıf yapılan fetvalar üzerine henüz çalışılmadığı söylenebilir.

Bazı fetvaların sonunda, şer'a aykırı da olsa zarurete binaen sâdir olan kanun gereği bu şekilde fetva verildiği ifade edilir. Bu tür durumların izahında sadece zaruretin mi kullanıldığı, zaruretin ne tür konularda ne ölçüde uygulandığı gibi soruların cevaplandırılması önem arz eder.

3. Sosyal Hayat/Örf

Yaşanan hayatın, değişen şartların fetvayı etkilediği bilinmektedir. Bunu Ebu Said el-Hâdimî “لا يَنكِرُ تَغْيِيرَ الْأَحْكَامِ بِتَغْيِيرِ الْأَزْمَانِ” ifadeleriyle,⁷⁴ *Mecelle* ise aynı ifadenin tercümesi olan “Ezmânın teğayyuru ile ahkâmın teğayyuru inkar olunamaz”⁷⁵ kaidesiyle dile getirir. Osmanlı ulemasının da geçmiş dönem değil yaşanan dönem fakihlerinin fetvasıyla amel edilmesi gerektiği yönündeki ifadeleriyle buna işaret ettikleri söylenebilir. Yine “nâsa erfak” olmanın, farklı fetvalar arasında tercih sebebi olması da aynı hususa işaret eder. Hatta bazı fetva mecmualarında teâmül-i nâsın icma mertebesinde görülebileceği ifade edilir.

Vejdi Bilgin örfün Osmanlı hukukuna kaynaklık etmesine dair örnekler sunar.⁷⁶ Şenol Saylan, İbn Abidin'in, müftünün döneminin örfünü ve örfle ilgili şartları iyi bilmesi gerektiği şeklindeki tespitine yer verir.⁷⁷ İbn Abidin, müftî ve kadı hüküm verirken hem mezhep imamlarının görüşlerine hem de örfle uymak durumunda

74 Ebu Said Hâdimî, *Mecâmiu'l-hakâik*, İstanbul: Daru't-tbâati'l-âmire, 1308, s. 46.

75 Madde 39.

76 Vejdi Bilgin, *Fakih ve Toplum Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh*, s. 169-176.

77 Şenol Saylan, “İbn Abidin'de Hanefî Mezhebinin Kurumsallaşması”, s. 100-101.

olmaları hasebiyle bu iki kaynak arasında farklılık olması halinde meselenin nasıl çözüleceğine dair örf risalesini yazar. Ö. Faruk Ocakoğlu, İbn Abidin'in bu meseleye dair önerdiği çözümü Hanefî mezhebinin mezhep içi işleyişi bağlamında ortaya koyar.⁷⁸ Abdullah Korkut ise bu risalenin yanı sıra muhtelif kaynaklardan hareketle sosyal değişimin hükümlere etkisi üzerinde durur.⁷⁹

Bu konuda belli bir dönemde verilen fetvalar veya belli bir müftûnin verdiği fetvalar üzerinde örfün etkisi çalışılabilir. Ancak bu tür çalışmalar, başta arşiv belgeleri olmak üzere ilgili döneme ait kaynakların incelenmesi suretiyle o günün örfünün tespitine dair araştırma yapmayı da gerektirir. Dolayısıyla tarih, hukuk tarihi, fıkıh gibi farklı alanlarda çalışan araştırmacıların ortak çalışmaları daha verimli olabilir.

4. Kazâî Hükümler

Yeterli olmamakla birlikte fetvanın kazâyâ etkisi üzerine bazı çalışmalar yapıldı. Ancak kazânın fetvaya etkisi pek çalışılmadı. Halbuki bu da çalışılması gereken önemli konular arasında zikredilebilir. Zira sanıldığı aksine kadılar tarafından verilen hükümlerin daha sonraki davalarda âdeta emsal karar olarak dikkate alındığı görülür. Özellikle belli bir fetvanın müftâ-bih hale gelmediği ve farklı fetvaların yer aldığı konularda bir kadının görüşlerden birini tercih ederek hüküm vermesinin önemsendiği, bu tercihin ilgili görüşün müftâ-bih hale gelmesi sürecine olumlu bir katkı sağladığı söylenebilir.

Kadı, önüne gelen mesele hakkında fıkıh geleneğinde bir hüküm bulamıyorsa, kendisi hem müftû olarak hareket edip ilgili meselenin nazari olarak nasıl hükme bağlanacağını ortaya koyar hem de ulaştığı bu hükmü kadı olarak önündeki somut olaya tatbik eder. Bu tür durumlarda kadının önündeki somut olay için uygun gördüğü hükmün, verdiği fetvayı etkileyip etkilemediği veya ne oranda etkilediği gibi sorular gündeme gelebilir.

E. Fetvanın İşlevi

Bir önceki başlıkta dört unsuru (şer'î hukuk, örfî hukuk, sosyal hayat, kazâî hüküm) fetvaya kaynaklık etmeleri açısından ele almıştık. Bu başlıkta ise aynı unsurları fetvanın onları belirlemesi, şekillendirmesi açısından ele alacağız. Tabii ki fetva bunları şekillendiren yegâne unsur değildi, ama temel unsurlardan biriydi. Tüm bu unsurlardan her birinin şekillenmesinde fetvanın rolü hakkında farklı dönemler için birçok çalışma yapılabilir.

1. Fetva-Kazâ İlişkisi

Bazı fetva mecmualarının mukaddimelerinde eserin kadılara yardımcı olması için hazırlandığına dair ifadeler yer alır. A. Himmet Berki de, fetva mecmualarının kadı ve müftülere rehberlik etmesi için derlendiğini söyler.⁸⁰

78 Ömer Faruk Ocakoğlu, "Hanefî Mezhebinin Mezhep İçi İşleyişinde Örfün Konumu", s. 30-84.

79 Korkut, "İbn Abidin'in Neşru'l-arf fi Binâi Ba'dı'l-Ahkami ale'l-Örf Adlı Risalesi", s. 74-97.

80 Ali Himmet Berki, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İfta Makamı", s. 427.

Muharrem Kılıç, fetvaların yargılama sürecinde kadılar için bilgi ve yürürlük kaynağı işlevine sahip olduklarını dile getirir.⁸¹ Esra Yakut da 1913 tarihli kanuna dayanarak müftülerin görevleri arasında kadılardan havale olunan şer'î meseleleri çözümlenmesinin de bulunduğunu ifade eder.⁸²

Seda Örsten, fetva mecmualarının kadıların çok sık başvurdukları bir kaynak olduğunu belirtir.⁸³ Hülya Canbakal, Ayntab kadı sicillerinden üç tanesini fetva kullanımı açısından inceler. Taşrada fetva kullanımının yoğun olduğunun doğrulanması halinde fetvanın taşra-merkez ilişkisinin bir boyutu olarak önem kazanmış olabileceği tespitini yapar.⁸⁴

İzmirli İsmail Hakkı, fetva ile kazâ arasındaki farklara değinip aynı kişinin hem müftü hem de kadı olabileceği, müftü olan kadının kendisinin hem fetva hem de hüküm vereceği, müftü olmayan kadının ise müftünün fetvasına ihtiyaç duyacağı, kadıların meşihat tarafından denetlenmesi gerektiği gibi konulara yer verir.⁸⁵

Esra Yakut, 1873 tarihli nizamname ile vilayet müftülerine kadılık yapabilmeye hakkı verildiğini, 1889'da bu hakkın liva ve kaza müftülerine de tanındığını dile getirir.⁸⁶

Fetva-kazâ ilişkisine dair müstakil çalışma yapan Nâsi Aslan, fetvanın bağlayıcı hale gelmesi, tarafların kadı önünde iddialarını fetvayla desteklemeleri, kadının önüne gelen somut bir davanın hükme bağlanmasında ya da kanunların uygulanması hususunda yöneticilerle reaya arasında çıkan anlaşmazlıkların çözümünde müftüden fetva istemesi gibi konularda Adana, Kayseri ve Antep gibi taşra mahkemelerinden örnekler sunarak çalışmasını zenginleştirir.⁸⁷ Aslan, kadının müftüden fetva istemesinin, tarafsızlığını korumaya yönelik bir tedbir olarak düşünülebileceği gibi kadıların bu şekilde bazı hassas konularda sorumluluğu adeta müftülerle paylaşmış olmaları ihtimalini de dile getirir.⁸⁸

Osmanlı dönemi fetva-kazâ ilişkisini anlayabilmek için şeriyye sicillerine kaydedilen fetvalarla yetinmek yeterli görülmemektedir. Bu noktada bir yandan belli bir dönemde, belli bir konuda ve belli bir mahkemede verilmiş tüm hükümleri incelemek, diğer yandan ilgili konuya dair aynı döneme ait olduğu tespit edilebilen

81 Muharrem Kılıç, "Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü", s. 66.

82 Esra Yakut, "II. Meşrutiyet Döneminde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukuki Düzenlemeler", s. 40.

83 Seda Örsten, "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetva Mecmuaları", s. 30.

84 Hülya Canbakal, "Birkaç Fetva Bir Soru: Bir Hukuk Haritasına Doğru", s. 258-259.

85 İsmail Hakkı İzmirli, "Kitabu'l-İfta ve'l-Kazâ", sad. Abdurrahim Şenocak, İslamiyat, 1998, c. 1, sy. 3, s. 122-130.

86 Esra Yakut, "II. Meşrutiyet Döneminde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukuki Düzenlemeler", s. 39.

87 Nâsi Aslan, "Osmanlı Hukukunun Oluşumunda Fetva ve Kaza Münasebeti", s. 87-98.

88 Nâsi Aslan, a.g.m., s. 94, 98.

tüm fetvaları görüp müftâ-bih olan fetvayı tespit etmek gerekir. Bu noktada sondajlama fetva ya da mahkeme hükmü tespit edip almak bir takım yanıltıcı sonuçlar doğurabilir. Zira fetva veya hükmü değiştirebilen bazı ayrıntular gözden kaçabilir. Bu tür çalışmaların nispeten uzun bir dönemi kapsayacak şekilde yapılması fetva ile kazâ arasındaki karşılıklı etkileşime dair daha sağlıklı sonuçlar elde etmemizi sağlayabilir.

Fetvanın prensip olarak bağlayıcı olmadığı, dolayısıyla müftûnin verdiği fetvanın kadını bağlamayacağı gibi ifadelere literatürde sıkça rastlanır. Bu ifadeler belli bir fetva hakkında doğru olabilir. Ancak Osmanlı kadısının her bir dava hakkında o konuda müftâ-bih/ma'mûl-bih olan görüşe göre hüküm vermek zorunda olduğunu unutmamak gerekir.

Bazı fetvalarda müftâ-bih olan görüş zikredildikten sonra kadı buna aykırı hüküm verse bile nâfiz olmayacağı dile getirilir. Bu tür durumlarda kadının hükmünün geçerliliğinin ortadan kalkması süreci, araştırılabilecek konular arasında sayılabilir.

İstisnai bir durum da olsa bazen müftâ-bih olan fetva ile mahkemelerde amel edilen hükmün farklı olabildiği görülür.⁸⁹ Bu tür farkların tespiti ve böyle bir farklılaşmanın hangi durumlarda meydana geldiği, bunun bir hükmün değişimine dair süreçle sınırlı olup olmadığı gibi sorular önem arz eder.

Bazen farklı görüşlere kapı aralandığı ve kadıların takdir yetkisi tanındığı anlaşılmaktadır. Özellikle farklı görüşlerin bulunduğu ve belli bir görüşün müftâ-bih hale gelmediği durumlarda kadının takdir yetkisi vardı. Ancak kadıların, nadir de olsa müftâ-bih fetva bulunan konularda da takdir yetkisi kullandıkları görülür. Kadının belli bir dava hakkında müftâ-bih fetvaya aykırı hüküm vermesi halinde bunu nasıl gerekçelendirdiği, bu tür hükümlerin fetvanın değişimine etkisi gibi konuların da çalışılması gerekir.

Müftâ-bih hükmün değişmesi veya henüz belirlenmiş olması halinde bu hükmün tüm ülke kadılarına ulaştırılması noktasında mülâzemet sisteminin önemli rolü olduğu bilinmektedir. Bu noktada bilgi akışını sağlayan başka bir yol bulunup bulunmadığı sorusu gündeme gelebilir.

Fetva-kazâ ilişkisine dair çalışmaların mevleviyet kadılıkları ile sancak ve kaza kadılıklarının her biri için ayrı ayrı yapılması da önem arz eder. Zira bunların her birinin yetki sınırları farklı olabilir.

2. Fetva-Siyaset İlişkisi

Günümüzde örfî-şer'î hukuk ilişkisi üzerine bazı çalışmalar yapıldığı gibi farklı birçok çalışmada bu konuya dair yorumlar yapıldı. Bu konuda bu yazımızla aynı

89 Akifzâde'nin şu ifadesi örnek olarak zikredilebilir; "Ebu Yusuf'a göre müşâ'ın vakfı caizdir. İmam Muhammed'e göre ise değildir. Fetva İmam Muhammed'in kavline göredir, lâkin amel hâkimin hükmüyle cevazı yönündedir", Akifzâde, Abdurrahim b. İsmail b. Mustafa Akif el-Amasî, *Mecelletü'l-mehâkim*, yazma, yy, ty. (Süleymaniye, Kasidedicizâde 274), vr. 123b.

dergide yayınlanmak üzere Muharrem Midilli müstakil bir literatür değerlendirmesi hazırladığından bu başlıkta bu literatür ihmal edilip sadece birkaç tespitle yetinildi.

Fetvanın, kanunun şekillenmesinde ve meşruiyetinin sağlanmasında rol oynadığı anlaşılmaktadır. Kanunların sonunda yer alan bazen sadece şeyhülislama, bazen ilaveten nakibu'l-eşrâf ve kazaskerlere ait imzalar⁹⁰ bu konuda bir takım ipuçları verir.

Ahmet Cihan, 1770-1876 arasında Osmanlı ilmiyesinin siyasi hayat üzerindeki etkisini ortaya koyduğu çalışmasında 1770-1830 döneminde ulemanın nisbî gücünün arttığı, sonrasında ise azaldığı tespitini yapar. Çalışma fetva-siyaset ilişkisine dair bilgiler içermektedir.⁹¹

Seda Örsten fetvanın yöneticilerin faaliyetlerinin hukuka uygunluğunu denetleyen en önemli araç olduğu, örfi hukukun fetvalarla oluşmadığı, ancak şer'î hukuka aykırı olmadığı ölçüde var olabileceği sonuçlarına ulaşır.⁹²

Mehmet İpşirli fetva-ferman arasındaki münasebetin üç şekilde tezahür ettiğini örneklerle ortaya koyar; fetva fermanı teyid eder, fetva fermana sınırlama getirir, ferman fetvaya sınırlama getirir.⁹³ Kâşif Hamdi Okur da çalışmasında örfi hukuk-şer'î hukuk bağlamında fetva-siyaset ilişkisine dair önemli tespitlerde bulunur.⁹⁴

3. Fetva-Sosyal Hayat İlişkisi

Yukarıda ifade edildiği üzere sosyal hayat fetvanın oluşumunda etkili olduğu gibi fetvanın da sosyal hayatı etkilediği görülür. Fetvanın insanların hayatına yön veren unsurların başında geldiği söylenebilir. Bu noktada müftü, kadı, imam, müderris gibi ilmiye mensuplarının halkı bilgilendirmesi söz konusuydu. Bu durum bazı anlaşmazlıkların mahkemeye intikal etmeden çözülmesini de sağlıyordu. Hatta mahkemeye intikal etmiş birçok davanın da mahkeme sürecinde araya *muslihûn*'un girmesiyle sulh yoluyla çözüldüğü kayıtlarda zikredilir. Kadıya gidildiğinde verilecek hükmü bilen insanların sulh olmayı tercih ettikleri düşünülebilir.

Fetvanın sosyal hayata etkisine dair farklı dönem ve farklı şehirler üzerine birçok çalışma yapılabilir. Ancak bu konuda yapılan bazı çalışmaların daha ziyade Batılı sosyologların ürettikleri teorilere Osmanlı ulemasının verdiği fetvalardan uygun örnekler arama şeklinde yapılması dikkat çeker.⁹⁵ Batı'da

90 Örnek olarak malikâne uygulamasını başlatan fermanın sonundaki imzalara bakılabilir, Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, İstanbul: Kitabevi, 2003, s. 171-176.

91 Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*, s. 63-251.

92 Seda Örsten, "Osmanlı Hukukunda Fetva", s. 147-148.

93 Mehmet İpşirli, "İnsan Hakları ve Sosyal Hayat Açısından Osmanlı Fetvaları", s. 115-116.

94 Kâşif Hamdi Okur, "Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler", s. 35-40.

95 Hayri Ergin, "18. Yüzyıl Fetvalarına Göre Osmanlı'da Günlük Hayat Behcetü'l-Fetava Örneği"; Vejdî Bilgin, *Fakih ve Toplum*. Bilgin, bu eserinde bir takım teorilerle izah edemediği konularda Osmanlı ulemasının zihninde bir takım problemler olduğu sonucuna ulaşır, s. 201-202.

ortaya çıkan sosyal bilimlerin evrensellik iddiasının bir sonucu olduğu söylenebilecek bu çalışma tarzı ile Osmanlı toplumunun sağlıklı bir şekilde anlaşılıp anlaşılamayacağını sorgulanması gerekir.

4. Fetva-Fıkıh Geleneği İlişkisi

Yukarıda Hanefî fıkıh geleneğini fetvanın kaynağı olarak ele almıştık. Bu başlıkta ise Osmanlı fetvasının fıkıh geleneğine katkısına işaret edeceğiz.

Muharrem Kılıç, Osmanlı fetvasının Hanefî fıkıh geleneğini beslediği, geliştirdiği ve güncelleştirdiği tespitinde bulunur.⁹⁶ Fetvanın fıkıh geleneğine farklı alanlarda farklı oranlarda katkıda bulunduğu düşünülebilir. Osmanlı dönemi fetvalarının, her bir konuda fıkıh geleneğine katkısı üzerine ayrı ayrı çalışmalar yapılabilir.

F. Fetvanın Konusu

Fıkıhın hayata dair somut cevapları olan fetvaların, tıpkı fıkıh gibi hayatın her alanını kuşattığı görülür. Klasik dönemde fukaha, her türlü insan davranışının amelî hikmete uygun olması gerektiğini düşünür. Dolayısıyla insanın tüm amelleri hakkında fetva istenebilir.

Ebul'ula Mardin, arazi meselelerini örnek göstererek örfî hukuka dair meselelerin de fetvaya konu olduğunu belirtir.⁹⁷ M. Esad Kılıçer ve A. Vehbi Ecer ahlakî meselelerin de fetvaya konu olduğu tespitini yaparak buna dair örnek fetvalara yer verirler.⁹⁸

Birçok çalışmada belli bir fetva mecmuasında yer alan belli bir konuya dair fetvaların incelendiği görülür. Kübra Nugay *Fetâvâ-yı Ankaravî*'nin nikah ve talâk bölümlerini,⁹⁹ Esra Yakut *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin nikah ve talak bölümlerini,¹⁰⁰ Mehmet Koç *Fetâvâ-yı Minkarîzâde*'nin talâk bölümünü,¹⁰¹ Bünyamin Karadöl *Fetâvâ-yı Minkarîzâde*'nin nikah bölümünü,¹⁰² Rahim Kaloshi *Fetâvâ-yı*

96 Muharrem Kılıç, "Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü", s. 66-67.

97 Ebul'ula Mardin, "Fetva", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, c. 4, s. 584.

98 M. Esad Kılıçer, "Kemâlpaşazâde'nin Aile Hukuku İle İlgili Bazı Fetvaları", s. 88, 94; A. Vehbi Ecer, "İctimai Hayat ve Kültür Tarihi Bakımından Fetva Kitaplarının Önemi", s. 262-264.

99 Kübra Nugay, "Şeyhülislam Mehmed Emin Ankaravî'nin Fetâvâ-yı Ankaravî Adlı Eserindeki Metodu", Yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2012.

100 Esra Yakut, "Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin Fetava-yı Ali Efendi Adlı Fetva Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşması ve Dağılımı", *OTAM*, 1996, sy. 7, s. 287-318.

101 Mehmet Koç, "Şeyhülislam Minkarîzâde Yahya Efendi'nin Talakla İlgili Fetvaları ve Tahlili", s. 13-110.

102 Bünyamin Karadöl, "Şeyhülislam Minkarîzâde Yahya Efendi'nin Nikah ile İlgili Fetvaları", Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, 2006.

Üskübî ve Fetâvâ-yı Ahmediyye'nin nikah ve talâk bölümlerini,¹⁰³ M. Esad Kılıçer Kemalpaşazâde'nin nikah ve talakla ilgili fetvalarını¹⁰⁴ çalışmışlardır.

Kaloshi tezinin birinci bölümüne “Üskübî ve Mostarî'nin Fetvalarına Göre İslam Aile Hukuku” başlığını vermekle birlikte bölüm içerisinde daha ziyade Zuhaylî, Karaman, Bilmen gibi bu asırda yaşamış müelliflere ait eserlerin de aralarında bulunduğu sair kaynaklardan hareketle aile hukukunu anlattığı, hatta Üskübî ve Mostarî'ye hiç atıf yapmadığı başlıkların da bulunduğu görülmür. Yakut da çalışmasında günümüzde yazılmış bazı çalışmalardan hareketle bilgiler verip Ali Efendi'nin ilgili fetvalarına yer verir.¹⁰⁵

Ali Öge, Kemâlpaşazâde'nin fetvalarından hareketle Osmanlı para vakıfları, finans temini, akit gibi konularda bilgiler verir.¹⁰⁶ Tahsin Özcan, Osmanlı esnafına dair altı fetva mecmuasından yaklaşık 1600 fetvayı latine ederek verir ve fetvalarda yer alan esnafa dair bilgileri değerlendirir.¹⁰⁷ Muharrem Kılıç ise fetvanın işlevselliğini *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de yer alan gayrimüslimlere tanınan din ve ibadet özgürlüğüne dair fetvalar çerçevesinde ortaya koyar.¹⁰⁸

Mehmet İpşirli, fetva kitabının muhtevası hakkında bilgi vermesi için Şeyhülislam Sun'ullah Efendi'nin fetva mecmuasındaki 45 bölüm başlığının listesini vererek bu başlıkların önemli ölçüde fetva kitaplarıyla paralellik arz etmesine dikkat çeker.¹⁰⁹ Fıkıh kitapları ile fetva mecmuaları arasında hangi bölümde hangi konulara dair ne ölçüde bilgi verildiği mukayese edilebilir. Aynı mukayese fetva mecmualarının kendi aralarında da yapılabilir. Bu şekilde hangi dönemlerde ne tür konuların öne çıktığı tespit edilebilir.

G. Fetvanın Kurumsallaşması

1. Şeyhülislamlık Makamı

Seda Örsten, Osmanlı fetvasını bir bütün olarak ele aldığı çalışmasında şeyhülislamlık makamı üzerinde özel olarak durur. Örsten şeyhülislamın

103 Rahim Kaloshi, “Fetava-yı Üskübî ve Fetava-yı Ahmediyye'ye Göre İslam Aile Hukuku”, Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008.

104 Kılıçer, a.g.m.

105 Verilen bazı bilgilerde bir takım hatalar dikkat çeker. Mesela sıhriyetten dolayı ebediyyen evlenilmesi yasak olan yakınlar sayılırken, üçüncü maddede, “Üvey valideler yani karının babasının eşi” denilmekte olup halbuki doğrusu, öz babanın diğer hanımıdır, Yakut, “Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin Fetava-yı Ali Efendi Adlı Fetva Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşması ve Dağılması”, s. 296.

106 Ali Öge, “Şeyhülislam İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı İktisadi Hayatından Bir Kesit”, s. 275-298.

107 Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafta*, İstanbul: Kitabevi, 2003.

108 Muharrem Kılıç, “Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü”, s. 63-82.

109 Mehmet İpşirli, “Şeyhülislam Sun'ullah Efendi”, s. 228-229.

atanması, azledilmesi, görevleri gibi konuların yanı sıra padişahın denetlenmesinde, örfi hukukun gelişiminde şeyhülislamın rolü gibi konulara da yer verir.¹¹⁰

İlmiyye Sâlnâmesi şeyhülislamın biyografilerinin yanı sıra orijinal fetvalarından örnekler de sunar.¹¹¹ Esra Yakut, Tanzimat'tan Osmanlı'nın yıkılışına kadar devam eden süreç içerisinde görev ve yetkileri, devlet içerisindeki konumu açısından şeyhülislamlığın geçirdiği değişim ve dönüşümleri ortaya koyar.¹¹²

Yakut, devlet içinde örgütlenmiş resmî bir fetva kurumunun, Türkler ve Müslümanlar tarafından kurulan devletler arasında sadece Osmanlı'ya özgü olduğu tespitini yapar.¹¹³ Hülya Canbakal da Osmanlı'nın iftâyı daha önce görülmemiş ölçüde kurumsallaştırdığını ve merkezileştirmeye çalıştığını ifade eder. Canbakal, yerel müftü fetvasıyla şeyhülislam fetvası arasındaki ilişkiye dair önemli sorular sorduğu çalışmasının sonunda ise Osmanlı Devleti'nin farklı toprak rejimi bölgeleri gibi farklı hukuk rejimi bölgelerinin de olabileceği ihtimalini gündeme getirir.¹¹⁴

İlhami Yurdakul, kapsamlı çalışmasında, Ağakapısı'nın şeyhülislamlara sabit bir mekân olarak tahsis edildiği 1826 tarihinden 1876 yılına kadar olan dönemde ilmiye merkez teşkilatında meydana gelen değişimleri, ilmiye teşkilatının şeyhülislam başkanlığında merkezî bir çatı altında birleştirilmesi sürecini ortaya koyar. Yurdakul bu dönemdeki değişimi “efendiler döneminden kurumlar dönemine geçiş” olarak nitelendirir.¹¹⁵

Sadık Eraslan, çalışmasında şeyhülislamlık makamının Meşihat-i İslamiyye idaresine dönüştürülmesi süreci ve Meşihat'ın idari ve siyasi yapısı, Meşihat'a dair nizamnameler, fetva odası ve bu odanın faaliyetleri hakkında bilgi verir. Son bölümde ise Meşihat'ın resmi yayın organı olan *Ceride-i İlmiyye*'yi tanıtır.¹¹⁶

Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul ve İsmail Kurt tarafından, Şeyhülislamlık arşivinde bulunan çoğu XIX. yüzyıla ait çeşitli defterler tasnif edilerek katalog hazırlandı.¹¹⁷ Bu katalog sayesinde özellikle Tanzimat sonrasına ait Meşihat'ta düzenlenmiş birçok belge araştırmacıların hizmetine sunulmuş oldu.

110 Seda Örsten, “Osmanlı Hukukunda Fetva”, s. 23-55.

111 *İlmiyye Sâlnâmesi*, Seyit Ali Kahraman ve diğerleri (haz.), s. 283-532.

112 Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 49-204.

113 Yakut, *a.g.e.*, s. 205.

114 Hülya Canbakal, “Birkaç Fetva Bir Soru: Bir Hukuk Haritasına Doğru”, s. 260-261.

115 İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*, s. 93-288.

116 Sadık Eraslan, *Meşihat-i İslâmiyye ve Ceride-i İlmiyye: Osmanlılarda fetva makamı ve yayın organı*, s. 43-199.

117 Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, İsmail Kurt, *Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, İSAM Yayınları, 2006.

2. Fetvahane

Ferhat Koca yaptığı müstakil çalışmada Fetvahane'nin kuruluşu, tarihî gelişimi, bölümleri ve işleyişi hakkında bilgi vermektedir.¹¹⁸ Emine Arslan da fetvahanenin bölümleri ve burada hizmet eden görevliler hakkında bilgi verir.¹¹⁹

Talip Ayar, Fetvahane'yi şeyhülislam adına idare eden fetva emîninin, Tanzimat'tan sonra üstlendiği fetva sürecini yönetme dışındaki görev ve sorumluluklarına da temas eder.¹²⁰ İslam Demirci, Fetvahâne'ye bağlı, 1914 yılında kurulan Te'lif-i Mesâil şubesini ve bu şubenin özellikle müftâ-bih fetvaların derlenmesi konusunda yaptığı çalışmaları tanıtır.¹²¹

3. Fetvanın Yürürlüğüne Dair Padişah Fermanının Sadır Olması

Nâsi Aslan, sultanın bir fetvayla amel olunmasını emretmesinin, onu uyulması zorunlu kanun haline getireceğine vurgu yapar.¹²² Aslan ayrıca kadının, bu şekilde kanun haline gelmiş bir fetvayla amel etmemesi için kuvvetli gerekçeler ortaya koyması gerektiğini dile getirir.¹²³

Fetvanın sultana arz olunup yürürlüğüne dair emr-i sultanînin vârid olması geleneğinin Ebussuûd Efendi'nin *Maruzât*'ı ile başladığı ve bu geleneğin sürdürülmediği yönünde bir kanaat olmakla birlikte, bazı fetva mecmualarında yer alan ifadelerden bu geleneğin devam ettiği anlaşılmaktadır. Üstelik Yenişehirli Abdullah Efendi'ye ait *Ma'rûzât* günümüze gelmiştir.¹²⁴ Padişaha arz edilmiş birçok fetvanın yer aldığı ma'rûzâtların yanı sıra tek tek padişah fermanı sadır olmuş fetvaların tespitine yönelik çalışmalar yapılabilir. Osmanlı fetvası üzerine yapılacak her türlü çalışmada emr-i sultanî vârid olan ve olmayan fetvaların ayrı ayrı değerlendirilmesi önem arz eder.

İsmail Cebeci Osmanlı'nın son döneminde Meşihat'ın yayın organı olarak çıkan *Ceride-i İlmiyye*'de yayınlanan fetvaların da kuvvet ve etkinlik bakımından sair fetvalardan daha üst bir seviyede olduğuna işaret eder.¹²⁵

H. Fetva Mecmuaları

Osmanlı dönemine ait fetva mecmualarını tanıtan çeşitli çalışmalar vardır. Pehlül Düzenli İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi'nde bulunan 27 fetva

118 Ferhat Koca, "Osmanlılarda Meşihat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahane", s. 133-151.

119 Emine Arslan, "Nüküllü Fetva Mecmuaları ve Mehmed Fıkhî el-Aynî'nin Ecvibetü'l-kanîa an Esîleti'l-vakîa Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri", s. 21-33.

120 Talip Ayar, "Osmanlı Devlet Teşkilatında Fetva Eminlerinin Görevleri", s. 407-417.

121 İslam Demirci, "Osmanlı Meşihat Makamına Bağlı Te'lif-i Mesail Şubesinin Kuruluşu ve İslam Hukuku Alanında Yaptığı Çalışmalar", s. 50-76.

122 Nâsi Aslan, "Osmanlı Hukukunun Oluşumunda Fetva ve Kaza Münasebeti", s. 87.

123 Aslan, a.g.m., s. 92.

124 Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi 2054.

125 İsmail Cebeci, *Ceride-i İlmiyye Fetvaları*, s. XXIII.

mecmuasını tanıtır.¹²⁶ Mustafa Şahin, Türkiye’de bulunan önemli 96 kütüphanenin bilgisayar kayıtlarından 5.500 civarında fetvayla ilgili eser incelediğini, risalelerle tekrarları çıkardığında ancak 42 mecmua tespit edebildiğini belirtir ve çalışmasında bu mecmuaları tanıtır.¹²⁷ Recep Cici, Fatih devrine kadar Osmanlı fakihlerine ait fıkıh eserlerini tanıttığı eserinde yedi tane de fetva mecmuasına yer verir.¹²⁸

Şükrü Özen ise genel bir tarama sonucunda; birden fazla şeyhülislamın fetvası bulunan derlemeler 23 adet, tek bir şeyhülislama ait mecmualar 19 adet, sair Anadolu ve Balkan müftülerine ait mecmualar 38 adet, Arap diyarı müftülerine ait mecmualar 32 adet, menkul mecmualar 62 adet olmak üzere toplam 174 Hanefi fetva mecmuası tespit eder ve bunların çok büyük bir kısmını bizzat inceleyip tanıtır. Özen, ayrıca Osmanlı hâkimiyetinde yaşamış sair mezheplere mensup müftülere ait mecmualardan da 10 tanesini tanıtır.¹²⁹ Özen bir diğer çalışmasında fetva mecmualarına dair çeşitli açılardan daha ayrıntılı bir tasnif yapıp her bir sınıf hakkında bilgiler verir.¹³⁰

1. Orijinal Fetvalar-Derlemeler

Müftülere, özellikle şeyhüislamla yöneltilen sorular ilgili görevliler tarafından bir kağıda yazılır şeyhülislama arz edilir, o da cevabı onaylayan imzasını kaydeder ve ilgili kağıt müsteftiye verilir. Bu şekilde bir kağıt parçasında kayıtlı fetvalara “orijinal fetva”, bu fetvaların bir kitaba kaydedilmesiyle oluşturulan eserlere ise “derleme” denilir.

Orijinal fetvaların bir kısmının Fetvahane’de muhafaza edildiği ancak bu binanın 1927’de yanmasıyla bunların kaybolduğu nakledilir.¹³¹ Buna rağmen farklı kütüphanelerde ve Osmanlı arşivinde bir kısmı dağınık da olsa bazı orijinal fetvalar günümüze gelmiştir.¹³² Bu fetvaların derlenerek bir arada neşredilmesi önem arz eder.

Necmettin Hilav, orijinal fetvaların zayı olduğunu gören birisi olarak bulabildiği 218 fetvayı derlemiş, vefatından sonra *Müteferrika* dergisi bu fetvaların hem tıpkıbasımını hem de Hilav’ın el yazısıyla transkriptlerini yayınlamıştır.¹³³

126 Pehlül Düzenli, “İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi’nde Bulunan Meşihat Fetvâları”, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1995.

127 Mustafa Şahin, “İslâm Hukukunda Fetva ve Osmanlılar Dönemi Fetva Mecmuaları”, s. 46-162.

128 Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları, Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar*, Bursa: Arasta Yayınları, 2001.

129 Şükrü Özen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, s. 263-373.

130 Şükrü Özen, “Genel Özellikleri Açısından Osmanlı Fetva Mecmuaları”, s. 333-351.

131 Şükrü Özen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, s. 258.

132 Özen, tespit ettiği orijinal fetvaların bulunduğu eserlere dair bilgi verir, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, s. 259-261.

133 Necmettin Hilav, “Necmettin Hilav’ın Fetva Mecmûası”, s. 5-148.

2. Matbu-Mahtût Mecmualar

Fetva mecmualarının az bir kısmı Osmanlı döneminde basılmış olup birçoğu mahtût olarak yani yazma halinde günümüze gelmiştir. Hangi mecmuaların matbu olduğu hangilerinin yazma olduğu ve hangi kütüphanede hangi numarada kayıtlı olduğuna dair ayrıntılı bilgi Şükrü Özen'in çalışmasında bulunabilir.¹³⁴

3. Menkul-Soru Cevap Tarzı Mecmualar

Şükrü Özen, müstefîlerin hayatta karşılaştıkları meselelere dair sordukları soruları ve müftünün cevabını içeren mecmuaları "aslî fetva mecmuaları", Hanefî fıkıh kitaplarından günün meselelerine çözüm önerdiği düşünülen ibarelerin derlendiği mecmuaları ise "menkul fetva mecmuaları" şeklinde isimlendirir.¹³⁵ Bu konuda benzer şekilde "menkul-soru cevap tarzı mecmualar" şeklinde bir isimlendirme de yapılabilir.

Menkul mecmuaların bir kısmında, Hanefî fıkıh kitaplarından nakledilen ibarelerin yanı sıra bazı soru cevap tarzı fetvalar ve derleyenin kendi tercihleri de yer alır.

Soru cevap tarzı fetva mecmualarının, tüm fıkıh konularını içeren telif bir eser olmadığını, bir ya da daha fazla müftünün verdiği fetvaların bazen müftünün kendisi bazen bir başkası tarafından derlenmesinden ibaret olduğunu unutmamak gerekir. Dolayısıyla araştırılan her bir konuya dair bilgiyi, her bir mecmuada bulmak mümkün olmayabilir.

4. Fetvaların Özetlerini İçeren Mecmualar

Osmanlı döneminde fetva özetlerini içeren mecmualar da hazırlanmıştır. Fetvaların özetlerinin çıkarılması üzerine günümüzde herhangi bir çalışma yapılmadığı görülmektedir. Müelliflerin özetlere kendi tercihlerini de yansıtmaları, hatta nadir de olsa müftünün fetvasına aykırı özet vermeleri dikkat çeken bir husustur.¹³⁶ Dolayısıyla bu tür özet derlemeler de yeni bir telif olarak değerlendirilip müstakil çalışmalara konu edinilebilir.

5. Fetvaların Derlenmesi

Müftü ve şeyhülislamın kendi fetvalarını derleyerek oluşturdukları mecmualar bulunduğu gibi bir başkası tarafından derlenen mecmualar da vardır. Ayrıca yukarıda belirtildiği üzere bir mecmuada derlenmemiş orijinal fetvalar da

134 Şükrü Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", s. 263-373.

135 Özen, a.g.m., s. 253; Özen'in makalesinde bu konuya dair ayrıntılı bilgi bulunabilir, bkz. "Genel Özellikleri Açısından Osmanlı Fetva Mecmuaları", s. 335- 343.

136 Deyni kabza vekil olan şahsın müvekkilin ölümünden sonra yemini ile tasdik olunup olunmayacağı konusunda Yenişehirli Abdullah Efendi ile Çatalcalı Ali Efendi farklı fetvalar verir. Çeşmizâde Mehmed Halis her iki şeyhülislamın fetvalarını da özetlediği eserinde bu konudaki fetvaları Ali Efendi'nin fetvası istikametinde tek bir özetle verir, bkz. *Hulâsatü'l-ecvibe*, İstanbul, h. 1289, s. 140.

mevcuttur. Ancak yüzlerce müftünün, hatta birçok şeyhülislamın verdiği fetvalar günümüze ulaşmamış veya henüz ilim âlemi tarafından tespit edilememiştir. Bütün bir Osmanlı coğrafyasında özellikle yazma eserlerin bulunduğu kütüphanelerde henüz bilinmeyen fetvaların tespiti de imkân dahilindedir. Mecmuaları bulunan şeyhülislamın verdikleri fetvaların bile günümüze bir kısmının geldiği düşünüldüğünde elimizde mevcut olan malzemenin Osmanlı döneminde verilmiş fetvaların az bir kısmı olduğu söylenebilir.

Fetva mecmualarının bir kısmı belli bir müftüye ait fetvaları içermekle birlikte bazı mecmualarda farklı müftülere ait fetvaların derlendiği görülmektedir. Belli bir müftüye ait fetvaların derlendiği mecmualar söz konusu olduğunda müftünün kim olduğu noktasında pek bir ihtilaf yoktur.¹³⁷ Özellikle XV. ve XVI. yüzyıl şeyhülislamlarına ait fetvalar ise büyük ölçüde birden fazla şeyhülislam fetvası içeren derlemelerde yer alır. Bu tür derlemelerde bazen ilgili fetvanın kime ait olduğu belirtilmez. Bu durumda fetvanın kime ait olduğunun tespiti zordur. Ancak sair mecmualarla mukayeseler yapılarak sonuca gidilebilir. Fakat çoğunlukla fetvanın sonunda imza olarak kısa bir isimle müftü adı zikredilir. Bu noktada ilgili adı, fetvalarının sonunda imza olarak kullanan müftünün kim olduğunun tespiti önem arz eder. *İlmiyye Sâlnâmesi* şeyhülislamın imzalarında hangi isimleri kullandıklarını gösteren örnekler sunmaktadır.¹³⁸ Burada aynı ismi kullanan şeyhülislam söz konusu olduğunda tercihte bulunurken dikkat etmek, bir takım karineler araştırmak gerekir.¹³⁹

6. Fetvaların Neşri

Sadece belli bir kısmı günümüze kadar gelebilen Osmanlı dönemi fetvalarının, araştırmacıların kolay istifade edebileceği tarzda neşredilmiş olanları da çok azdır. Tarihçilerin fetva mecmualarının yazıldığı sistematige ve dile yabancı olmaları ve önemli ölçüde yazma halinde bulunmaları bu derlemelerin kaynak olarak kullanımını güçleştirmektedir. Dolayısıyla bu mecmuaların geniş bir indeksle ilmi esaslara uygun olarak neşredilmesi önem arz eder.

137 Osmanlı döneminde bir şeyhülislama ait fetvaların derlenmesi suretiyle bir mecmua oluşturulmuş ve mukaddimede mecmuanın belli bir şeyhülislama ait fetvaların derlenmesi suretiyle oluşturulduğu ifade edilmişse bu bilgiye güvenilebilir. İlgili mecmuada yer alan bazı fetvaların başka bir mecmuada bir diğer müftüye atıfla verilmiş olması bu noktada bir sorun teşkil etmez. Zira aynı soru kendisine yöneltilen müftü daha önce verilmiş cevabı verebilir ki bu durumda fetvanın kime ait olduğunu tartışmanın bir anlamı kalmaz, her iki müftü de aynı mesele hakkında aynı fetvayı vermişlerdir.

138 *İlmiyye Sâlnâmesi*, Seyit Ali Kahraman ve diğerleri (haz.), s. 283-532.

139 Mesela Demirtaş, kullandığı mecmuada yer alan Ahmed imzasıyla kayıtlı fetvaların Molla Gürânî'ye (v. 893/1488) ait olduğu tespitini yapar. Halbuki Demirtaş'ın fetvalarına yer verdiği şeyhülislamın hangi dönemde yaşadıkları, mecmuada bu isme ait birçok fetvanın bulunması gibi durumlar dikkate alındığında ilgili müftünün, imzasında aynı ismi kullanan şeyhülislam Kemalpaşazâde Ahmed (v. 940/1534) olma ihtimali daha yüksektir. H. Necâti Demirtaş, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları I*, s. 12.

Günümüzde yapılan neşirlerin, belli bir eserin tamamından ziyade, ya eserin belli bir bölümünün ya da bir kısım fetvaların seçilmesi şeklinde yapıldığı görülür. Bazı fetvaların seçilmesi suretiyle yapılan neşirlere şu eserleri örnek olarak zikredebiliriz: Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında, 16. Asır Türk Hayatı*; İnanır, *Şeyhülislâm İbn Kemal'in Fetvaları Işığında: Kanûnî Devrinde Osmanlı'da Hukukî Hayat*; Tabak, *Üskübî'nin Muînü'l-müftî Adlı Eserinde Aile, Borçlar ve Şahsın Hukuku*; Yıldızlı, *Pir Muhammed Efendi'nin Muîni'l-müftî ala Cevabi'l-müsteftî Adlı Eserinden Seçme Fetvaların Transkripsiyon ve Tahkiki*; Demirtaş, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları I, II*. Akaltun da farklı kaynaklardan çeşitli bilgileri dağınık bir şekilde derlediği dört eserinde iman, ibadet, nikah, talak ve yemin konularına dair Osmanlı şeyhülislamlarına ait fetvalara sadeleştirerek yer vermiştir.¹⁴⁰

Bu tür seçmelerin ilmî açıdan isabetli olmadığı söylenebilir. Zira böyle bir seçim yapılacaksa hangi fetvanın niçin seçildiği, hangisinin ise niçin ihmal edildiğinin izah edilmesi gerekir. Bazı seçmelerde güncel konuların seçildiği ifade edilse de XVI. yüzyıl toplumu için verilmiş fetvalardan hangisinin bugün de güncelliğini koruduğuna karar vermek pek kolay olmasa gerektir. Üstelik bu fetva mecmualarında yer alan hükümlerin bugün hâkimler tarafından uygulanması söz konusu olmadığından en azından yargı anlamında bir güncellikten bahsetmek söz konusu değildir. Fetva mecmualarının hukuk tarihi, sosyal tarih, iktisat tarihi, kurumlar tarihi, edebiyat tarihi gibi birçok alana dair çalışmalarda birinci el kaynak olarak kullanılabileceği düşünüldüğünde bu tür keyfi seçmelerin isabetli olmadığı daha iyi anlaşılır.

Özellikle XVI. yüzyıl şeyhülislamlarının fetvalarının çoğunlukla daha sonra yaşamış müftüler tarafından, farklı şeyhülislamlara ait fetvalara bir arada yer verme şeklinde derlendiği görülür. Bu derlemelerin bir kısmında fetvadın sonra fetvanın hangi şeyhülislama ait olduğuna dair imza veya rumuzlar bulunmaktadır. Ancak bu tür mecmualarda bile bazı fetvalardan sonra rumuz yazılmamış olup, fetvanın hangi şeyhülislama ait olduğu belli değildir. Ayrıca rumuzların derleyiciler ya da müstensihler tarafından hatalı verilme ihtimali her zaman mevcuttur. Bu tür mecmuaların bir kısmında ise herhangi bir rumuza yer verilmemiştir. Bir takım karinelere hareketle bu tür fetvaların belli bir şeyhülislama ait olduğunu kabul etmek de her zaman isabetli olmayabilir. Dolayısıyla XVI. yüzyıl şeyhülislamlarına ait fetvaların, farklı derlemelerden belli bir şeyhülislama ait olanların seçilmesi suretiyle değil, o dönemde bir müftî tarafından derlenmiş bir eserin tamamının latinize edilmesi suretiyle neşredilmesinin daha isabetli olduğu söylenebilir. Nitekim Şükrü Özen tarafından hazırlanan Saruhanî'nin derlediği mecmua bu konuda güzel bir örnektir. Aksi takdirde şöyle bir sorun daha ortaya çıkar: Bazen bir fetva ilgili derlemede yer aldığı konum itibarıyla de

140 Nevzat Akaltun, *İslam Fıkhı ve Hukukuna Ait 1099 Fetva*, Ankara: Mevlana Kitabevi, 1975; a.mlf., *1392 Fetva Fetvaların Özü*, Ankara: Mevlana Kitabevi, 1975; a.mlf., *İslam Fıkhı ve Hukukuna Ait 1071 Fetva*, Ankara: Mevlana Kitabevi, 1976; a.mlf., *İslam Hukukunda Nikah, Evlenme, Talak, Yemine Ait Soru, Cevap ve Fetvalar*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1970.

bir anlam ifade edebilir ki öncesinde ve sonrasında yer alan fetvalardan soyutlanarak bir fetvanın neşri de en azından eksik anlamalara sebep olabilir.

Düzdağ ve İnanır seçtikleri fetvaları kendilerine ait farklı başlıklar altında neşretmişlerdir ki bu başlıklar da isabetli görülmemektedir. Bu tür bir çalışmada iki tür başlıklandırma tercih edilebilirdi: Birincisi, XVI. yüzyıl müftülerinin de kullandığı fıkıh ve fetva kitaplarındaki başlıklandırma ki doğrusunun bu olduğu söylenebilir. İkincisi ise günümüz pozitif hukuk sistematüğünü esas alan başlıklandırmadır. Bu başlıklandırma, isabetli olmamakla birlikte en azından kendi içinde bir tutarlılığa sahiptir. Bu seçmelerde ise kendi içerisinde bile tutarlılığı olmayan, neyin esas alındığı belli olmayan, muhtemelen popülerite endişesiyle bir başlıklandırmaya gidilmiş; aile, ibadetler, dinî vazifeliler, dinî müesseseler, gayrimüslimler, köleler, kazâ müessesesi, ticaret gibi başlıklara yer verilmiştir. XVI. yüzyılda belli bir başlık altında ele alınmış bir fetvanın bağlamından koparılıp başka bir popüler başlık altında neşredilmesi izaha muhtaç bir durumdur. Mesela bey' bölümünde yer alan bir fetvanın ticaret başlığı altında sunulması ne fıkıha ne de pozitif hukuka göre doğrudur.¹⁴¹

Bir diğer sorun fetvaların sadeleştirilmesi suretiyle yapılan neşirlerin, bir takım hatalar ya da fetvanın anlamını tam olarak yansıtmada konusunda eksiklikler içeriyor olmasıdır.¹⁴² Üstelik çoğu zaman fetvada ifade edilen şeyi tam olarak anlayabilmek ilgili konuya dair belli bir birikim gerektirdiğinden çok farklı konulara dair sadeleştirme yapanların bazı şeyleri gözden kaçırmaları ihtimal dahilindedir. Dolayısıyla günümüz okurlarının anlamasını kolaylaştırmak üzere sadeleştirme yerine belli kelimelerin anlamlarının dipnotta ya da eserin sonunda verilmesi daha sağlıklı görülmektedir.¹⁴³

141 Henüz hiçbir fetva neşrinin olmadığı 1972 yılında ilk olarak yayınlanıp 1998'de gözden geçirilerek yeniden neşredilmiş olan Düzdağ'ın eseri, bu haliyle de olsa büyük bir boşluğu doldurmuş, Osmanlı dönemine dair birçok çalışmada kaynak olarak kullanılmıştır.

142 Herol Tabak'ın eseri sadeleştirme yapılan eserlere örnek olarak zikredilebilir. Bu tür sadeleştirmelerde bir takım hatalar olabilmekle birlikte fetvanın diline uzak olan araştırmacılar için bu eserler başlangıç olarak faydadan hâli değildir.

143 İbrahim Ural'ın Çatalca Ali Efendi'nin fetvalarına dair neşri fetva neşirlerinin kötü örneklerinden biri olarak zikredilebilir; Ali Efendi, *Şeyhülislam Fetvaları*, İbrahim Ural (haz.). Ural neşir çalışmasını Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan orijinal metinden yaptığı söylemekle birlikte Süleymaniye'deki hangi nüshayı esas aldığı belirtmemektedir. Halbuki bu eserin Süleymaniye'de birçok nüshası bulunmaktadır. Eserin tasnifinin sistematik olmadığını söyleyen Ural, eseri sistematize etme adına bazı bölüm başlıklarını iptal ederken bazı alt başlıkları üst başlık haline getirmiştir. Halbuki *Fetvâ-yı Ali Efendi* Hanefî fıkıh kitapları sistematüğüne göre derlenmiş bir mecmua olup neşirden anlaşıldığına göre ilgili nüshada da aynı tertip mevcuttur. Ayrıca yazma nüshalarda bulunan istinsah hatalarından önemli ölçüde arındırılarak Osmanlı döneminde birçok defa basılan bir eserin neşrinde sadece bir yazma nüshanın esas alınmasının izah edilmesi gerekir. İzaha muhtaç bir diğer durum iki cilt halinde derlenen bu eserin sadece birinci cildine dair bir yazma nüshanın eserin tamamıymış gibi neşredilmesidir. İbrahim Ural ayrıca M. Ali Sarı'nın Arapçadan tercüme ettiği Zembilli Ali Efendi'ye ait fetvaları da sadeleştirmiştir; Zembilli Ali Efendi, *el-Muhtarât mine'l-Fetava (Seçme Fetvalar)*, İbrahim Ural ve M. Ali Sarı (haz.), İstanbul: Fey Vakfı, 1996. Ural'ın diğer sadeleştirmesi hakkında yukarıda söylenenler önemli ölçüde bu çalışması için de geçerlidir.

Klasik yayınları tarafından neşredilen *Fetâvâ-yı Feyziye*, *Behcetü'l-fetâvâ*, *Neticetü'l-fetâvâ* ve *Marûzât* sadeleştirme yapılmaksızın tam metin neşrine örnek olarak gösterilebilir. Ahmet Aydın da tespit edebildiği Çvizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'ye ait fetvaları sadeleştirme yapılmaksızın tezinde verdi.¹⁴⁴ Hali hazırda *Fetâvâ-yı Abdurrahim Ravza Cihan*, *Fetâvâ-yı Üskübî* Nuray Keskin, *Fetâvâ-yı Sunullah* ise Büşra Ünal'dı tarafından sadeleştirme yapılmaksızın tam metin olarak neşre hazırlanmaktadır.

Sadık Eraslan Osmanlı'nın son döneminde Meşihat'ın yayın organı olarak çıkan *Ceride-i İlmiyye*'yi tanıttığı çalışmasında bu dergide yayınlanan şeyhülislamlara ait fetvalardan örnekler verir.¹⁴⁵ İsmail Cebeci ise *Ceride-i İlmiyye*'nin tamamında (79 sayı) yer alan toplam 2310 fetvadan tekrarları çıkararak 1790 tanesini neşretmiştir.¹⁴⁶

Mehmet İpşirli üç şeyhülislamın hayat hikayesini anlattığı üç ayrı yazısında her bir şeyhülislamın verdiği fetvalardan örnekler de verir: Yenişehirli Abdullah Efendi'nin 31, Minkarizâde Yahya Efendi'nin 116, Sunullah Efendi'nin 92 fetvası.¹⁴⁷ Ferhat Koca da Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'ye dair çalışmasında onun bir kısmı *Ceride-i İlmiyye*'de yayınlanmış toplam 484 fetvasına yer verir.¹⁴⁸

Belli mecmuaların belli bölümleri esas alınarak yapılan bazı çalışmalarda da ilgili bölümlerin latinize edilerek verildiği görülür. Mesela Mehmet Koç *Fetâvâ-yı Minkarizâde*'nin talâk bölümünü,¹⁴⁹ Bünyamin Karadöl aynı eserin nikah bölümünü,¹⁵⁰ Rahim Kaloshi *Fetâvâ-yı Üskübî ve Fetâvâ-yı Ahmediyye*'nin nikah ve talâk bölümlerini,¹⁵¹ M. Esad Kılıçer, *Kemâlpâşazâde*'nin aile hukuku ile ilgili 63 fetvasını¹⁵² latinize ederek verirler.

Ertuğrul Ökten çalışmasında *Kemâlpâşazâde*'nin toplum ve devletle ilgili fetvalarının tıpkıbasımını verir.¹⁵³ *Müteferrika* dergisi ise Necmettin Hilav'ın derlediği 218 orijinal fetvanın hem tıpkıbasımını hem de Hilav'ın el yazısıyla transkriptlerini yayınlamıştır. Burada Zembilli Ali Efendi'den (v. 932/1526) Ebu Said Efendi'ye (v. 1072/1662) 20

144 Ahmet Aydın, "Çvizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Fıkhi Görüşleri", s. 110-217.

145 Sadık Eraslan, *Meşihat-i İslâmiyye ve Ceride-i İlmiyye: Osmanlılarda Fetva Makamı ve Yayın Organı*, s. 151-179.

146 İsmail Cebeci, *Ceride-i İlmiyye Fetvaları*, İstanbul: Klasik, 2009.

147 İpşirli, "Lale Devri'nde Yenilikçi Bir Alim: Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, s. 251-257; a.mlf., "Şeyhülislam Minkarizâde Yahya Efendi", s. 238-249; a.mlf., "Şeyhülislam Sunullah Efendi", s. 230-246.

148 Ferhat Koca, *Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*, s. 123-271.

149 Mehmet Koç, "Şeyhülislam Minkarizâde Yahya Efendi'nin Talakla İlgili Fetvaları ve Tahlili", Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, 2008.

150 Bünyamin Karadöl, "Şeyhülislam Minkarizâde Yahya Efendi'nin Nikah ile İlgili Fetvaları", s. 50-114.

151 Rahim Kaloshi, "Fetava-yı Üskübî ve Fetava-yı Ahmediyye'ye Göre İslam Aile Hukuku", s. 82-148.

152 M. Esad Kılıçer, "Kemâlpâşazâde'nin Âile Hukuku İle İlgili Bazı Fetvaları", s. 83-95.

153 Ertuğrul Ökten, *Ottoman Society and State in the Light of the Fatwas of Ibn Kemal*, Bilkent Üniversitesi, Ankara 1996, s. 109-146.

şeyhülislama ait fetvalar yer almaktadır.¹⁵⁴ Orijinal fetvaların kaybolma ihtimali daha fazla olduğu için tespit edilebilenlerin neşredilmesi önem arz eder.

7. Fetva Nasıl Okunur

Fetva üzerine çalışma yapabilmek için öncelikle fetvaya dair doğru bir okuma yapmak gerekir. Fetvanın doğru okunması içinse evvelemerde fetvada kullanılan dili, kavramları, Hanefi fıkıh geleneğini, fetvanın serdedildiği dönemi ve şartları bilmek gerekir. Böylesi bir birikime sahip olmayanların fetvayı yanlış anlamaları yaygın karşılaşılan bir durumdur.

Ayrıca her bir fetva çeşitli unsurlardan oluşmakta olup cevabı olumlu veya olumsuz yapan unsur ya da unsurların iyi tespit edilmesi gerekir. Zira cevabı etkileyen unsurlar her zaman net olarak anlaşılabilir.¹⁵⁵

Önemli olan bir diğer nokta, herhangi bir şeyhülislam ya da müftünün ilgili konuya dair mezhebde yerleşik kuralları gözetmemiş, fıkıh geleneği içerisinde müftâ-bih olan görüşü tespitinde hata etmiş olabilmesidir. Bu tür hatalar daha sonraki şeyhülislam ya da sair müftüler tarafından düzeltiliyor, Osmanlı hukuk geleneğinin bir parçası haline gelmiyor, bilakis reddedilmiş bir fetva olarak kalıyordu. Bir diğer husus fetva mecmualarında baskı ya da istinsah hatalarının olabilmesidir. Baskı, istinsah hatası olan veya reddedilmiş bir fetvayı, belli bir fikri ispat için kullanmak isabetli olmayacaktır.

8. Fetva Mecmualarının Kaynak Değeri

Fetva mecmualarının Osmanlı Hukuku çalışmalarında öncelikli başvuru kaynakları arasında her zaman yer alacağını belirten Seda Örsten, bu mecmuaların geçmişle gelecek arasında bilgi aktarımını sağladığını dile getirir.¹⁵⁶ Muharrem Kılıç da Osmanlı fetva literatürünün, belirli bir tarihsel zaman ve mekanda ortaya çıkan meseleleri ihtiva etmesi yönüyle genel anlamda toplumsal tarih,

154 Necmettin Hilav, "Necmettin Hilav'ın Fetva Mecmûası", s. 5-148. Hilav'ın bu derlemesi, XVI. ve XVII. yüzyıl şeyhülislamlarının fetvalarında kullandıkları imzaları göstermesi açısından da önem arz eder.

155 Akifzâde'nin şu ifadeleri örnek olarak zikredilebilir: "Malum ola ki, müteveffanın varis-i marufu olmayıp re'y-i hakimle emin-i beytülmal üzere müteveffanın dâyni isbat-i deyn ettikten sonra varis zuhur edip 'Tekrar deyni bizim muvacehemizde isbat eyle' demeğe kadir olmadıklarına Ali Efendi merhum fetva vermiştir. Ama Yahya Efendi merhumun ve gaynlarının iade-i beyyineye fetvaları var ise dahi inde tedkiki'n-nazar fetvalar beyninde muhalefet yoktur. Zira ahar fetvalarda re'y-i hakim kaydı yoktur, fi nefsi'l-emr varis olunca emin-i beytü'l-mal hasım olmamış olduğu tahakkuk etti ise dahi, lakin hakim için li ecli'l-muhâsama isbat-i vekil tecvîz olduğuna binaen re'y-i hakimle emin-i beytülmal hasm-i müntesab olmuş olur, belî re'y-i hakim mundam olmamış olsa idi Yahya Efendi fetvasına muhalif olurdu. Hulasa re'y-i hakim kaydı fetvalar beyninde ihtilafı ref' eder." Akifzâde, Abdurrahim b. İsmail b. Mustafa Akif el-Amasî, *Mecelletü'l-mehâkim*, yazma, yy, ty. (Süleymaniye, Kasidicizâde 274), vr. 212a, b.

156 Seda Örsten, "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetva Mecmuaları", s. 35, 38.

özelde hukuk tarihi araştırmaları için oldukça zengin bir malzeme sunduğunu dile getirir.¹⁵⁷

şükrü Özen ve A. Vehbi Ecer, doğrudan Osmanlı toplumundaki yaşantıyı yansıttıkları için fetvaların, devrin sosyo-kültürel ve iktisadî yapısını yansıtmaları açısından çok önemli tarihî belgeler olduklarına işaret ederler.¹⁵⁸ İ. Hami Danişmend, fetva mecmualarını gözden geçirmenin, Osmanlı toplumundaki sosyal hayatı, dönemin iktisadî, siyasî, ahlakî telakkilerini bütün incelikleriyle seyretme anlamına geleceğini ifade eder.¹⁵⁹

Mehmet İpşirli, günümüze intikal etmiş on binlerce fetvanın, kimler tarafından düzenlendiği, fetva veren ve isteyen kimselerin konumları, ilgili dönemin sosyo-ekonomik durumu, zaman ve mekân faktörleri dikkate alınarak ilmî usullerle incelenmesinin sosyal bilimlere önemli katkılar sağlayabileceğine işaret eder.¹⁶⁰ Tahsin Özcan da *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı* çalışmasıyla fetvaların sosyal hayatın birçok alanına dair çok önemli birer kaynak olduğunu göstermiştir.

Padişahın azli, bir ülkeye karşı sefere çıkılması gibi bazı tarihî olaylara dair verilen fetvalar ilgili olayın anlaşılması konusunda önemli birer kaynaktır. Bu tür fetvalar üzerine çalışmalar yapıldığı görülür.¹⁶¹

157 Muharrem Kılıç, “Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü”, s. 66.

158 şükrü Özen, “Genel Özellikleri Açısından Osmanlı Fetva Mecmuaları”, s. 358; A. Vehbi Ecer, “İctimai Hayat ve Kültür Tarihi Bakımından Fetva Kitaplarının Önemi”, s. 253-255.

159 İsmail Hami Danişmend, “Fetva Mecmualarına Göre İslam Fıkhnın Milli Kıymeti”, s. 8.

160 Mehmet İpşirli, “İnsan Hakları ve Sosyal Hayat Açısından Osmanlı Fetvaları”, s. 118.

161 Tarihî olaylarla ilgili verilen fetvalar üzerine yapılan bazı çalışmalar: M. Çağatay Uluçay, “Manisa Tarihine Dair Vesikalar: Bir Hüküm ve Bir Fetva”, *Gediz*, 1941, c. 5, sy. 52, Manisa, s. 1-2; Veli Ertan, “İlk Matbaa ve Bir Fetva”, *Türk Yurdu*, Ankara, 1964, c. 3, sy. 11-12, s. 8-9, s. 305-306; Hüseyin Kocabağ, “Ali Suavi Vak’ası Üzerine Verilmiş Olan Fetva”, *Uludağ*, Bursa Ant Basımevi, 1948, sy. 92, s. 26-30; M. Raif Oğan, “Tarihi Hakikatler: Sultan Abdülhamid Hal’i Fetvasının Yazılışı”, *Sebilürreşad*, İstanbul, 1956, c. 10, sy. 230, s. 73-76; M. Fahrettin Kirzioğlu, “Kars’ı Kıbrıs Gibi Olmaktan Kurtaran Fetva”, *Türk Kültürü*, Ankara, 1964, c. 2, sy. 22, s. 185-190; a.mlf., “Atatürk’ü ve Silah Arkadaşlarını Ölüme Mahkum Eden Fetva”, *Aksu*, Kütahya, 1966, c. 2, sy. 18, s. 4-8; Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları II: Fetvalar ve Fetvaları Tasdik Eden Din Adamları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1997; Midhat Seretoğlu, “II. Sultan Abdülhamid’in Hal’i Fetvasına Dair Yayınlanmamış Bir Hatıra”, *Hayat Tarih Mecmuası*, İstanbul, 1974, c. 2, sy. 9, s. 14-20; Bayram Sakallı, “Milli Mücadele’de Ankara’da Yayınlanan Fetvanın Milli Birlik ve Beraberliği Sağlamadaki Önemi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, 1987, c. 25, sy. 2, s. 195-208; a.mlf., “Muharebelerin Devam Etmesi Nedeniyle Askerlerin Oruç Tutmamaları Hususundaki Fetvanın Ordulara Tebliğ Edilmesi Hakkında (Belge No: 2158)”, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ankara, 1989, c. 38, sy. 88, s. 91-92; Turgut Akpınar, “Tarihte Sigorta ve Yurdumuzda Sigortaya Dair İlk Fetvalar”, *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1990, c. 13, sy. 75, s. 155-165; Ramazan Boyacıoğlu, “Karamanoğlu İbrahim Bey Aleyhine Osmanoğullarının Aldığı Fetvalar”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas, 2000, sy. 4, s. 61-71 (ř. Özen’den naklen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, s. 254).

Fetvalarda genellikle yer adları zikredilmemekle birlikte bunun bazı istisnaları da vardır. Mesela Amasya müftüsü Mustafa Vâzih Efendi'nin (v. 1247/1831) *Belâbilü'r-râsiye fi riyâzi mesâilü'l-Amasiyye* isimli eserinin ilk bölümü doğrudan Amasya'da geçen meselelere dair fetvalar içerir. Bu bölümün Amasya şehir tarihi için önemli bilgiler içerdiği görülür.¹⁶²

Sonuç

Osmanlı tarihi çalışmalarında konuya dair ilgili dönemin mevzuatını bilmek önem arz eder. Mevzuatı bize veren birinci el kaynaklar ise ilgili döneme ait kanunname, ferman gibi belgelerin yanı sıra fetvalardır. Ancak Osmanlı çalışmalarında fetvaların kaynak olarak pek kullanılmadığı görülür. Halbuki hangi alanda yapılırsa yapılsın Osmanlı dönemine dair çalışmalar; arşiv belgeleri, şer'iyye sicilleri, sakk mecmuaları, fetva mecmuaları, kronikler, seyahatnameler, ruznameler, hatıralar gibi çok çeşitli kaynaklara dayanması halinde ilgili konuya dair resmi tamamlamada daha başarılı olabilecek ve bize, doğru olma ihtimali daha yüksek sonuçlar verebilecektir.

Aslında bu yazı, Osmanlı fetvası üzerine birinci el kaynaklara dayalı ilmî derinliği olan az sayıda çalışma yapıldığının, henüz yolun başında olduğumuzun itirafı olarak da kabul edilebilir. Dolayısıyla yazıda bu alanda yapılabilecek çalışmalara ışık tutulmaya, üzerine gidilmesi gereken sorulara işaret edilmeye gayret edildi.

Literatür

1. Kitaplar

Akaltun, Nevzat, *İslam Fıkhı ve Hukukuna Ait 1099 Fetva*, Ankara: Mevlana Kitabevi, 1975.

-----, *1392 Fetva Fetvaların Özü*, Ankara: Mevlana Kitabevi, 1975.

-----, *İslam Fıkhı ve Hukukuna Ait 1071 Fetva*, Ankara: Mevlana Kitabevi, 1976.

-----, *İslam Hukukunda Nikah, Evlenme, Talak, Yemine Ait Soru, Cevap ve Fetvalar*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1970.

Akgündüz, Murat, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*, İstanbul: Beyan, 2001.

Ali Efendi, *Şeyhülislam Fetvaları*, İbrahim Ural (haz.), İstanbul: Fey Vakfı, 1995.

Aynî, Muhammed Fıkhî, *Edebü'l-müftî*, thk. Osman Şahin, Samsun: Ceylan Ofset, 2009.

Art, Gökçen, *Şeyhülislam Fetvalarında Kadın ve Cinsellik*, İstanbul: Çivi Yazıları, 1996.

Aydın, Bilgin, İlhami Yurdakul, İsmail Kurt, *Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2006.

162 Eser sadeleştirilerek neşredilmiştir, Mustafa Vazih Efendi, *Amasya Fetvaları ve İlk Amasya Şehir Tarihi*, Ali Rıza Ayar ve Recep Orhan Özel (haz.), s. 3-47.

Berki, Ali Himmet, *İslâm Şeriatinde Kazâ (Hüküm ve Hâkimlik Tarihi ve İftâ Müessesesi)*, Ankara, 1962.

Bilgin, Vejdi, *Fakih ve Toplum Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.

Cebeci, İsmail (nşr.), *Ceride-i İlmiye Fetvaları*, İstanbul: Klasik, 2009.

Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları, Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar*, Bursa: Arasta Yayınları, 2001.

----, *Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risaleleri*, Bursa: Emin Yayınları, 2006.

Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004.

Demir, Abdullah, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi*, İstanbul: Ötüken, 2006.

Demirtaş, H. Necâti, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları I, II*, İstanbul: Kubbealtı, 2011 (1. cilt), 2012 (2. cilt).

Düzdağ, Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında, 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972.

----, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, İstanbul: Şule Yayınları 1998.

Düzenli, Pehlül, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012.

Eraslan, Sadık, Zekeriya Akman, *Meşihat-i İslâmiyye ve Ceride-i İlmiyye: Osmanlılarda Fetva Makamı ve Yayın Organı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2009.

Ertan, Veli, *Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, İstanbul: Bahar Yayınevi, 1969.

Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, Süleyman Kaya (haz.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.

Fidan, Yılmaz, *Ebüssuûd'un Fikhî Meseleleri Çözümündeki Metodu*, İstanbul: Gümüşhane Ü. Yayınları, 2013.

İnanır, Ahmet, *Şeyhülislâm İbn Kemal'in Fetvaları Işığında: Kanûnî Devrinde Osmanlı'da Hukukî Hayat*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011.

Kayra, Cahit, *Osmanlı'da Fetvalar ve Günlük Yaşam*, İstanbul: Boyut Kitapları, 2008.

Koca, Ferhat, *Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.

Mustafa Vazıh Efendi, *Amasya Fetvaları ve İlk Amasya Şehir Tarihi*, Ali Rıza Ayar ve Recep Orhan Özel (haz.), Amasya: Amasya Belediyesi Yayınları, 2011.

Okur, Kâşif Hamdi, *Osmanlılarda Fıkıh Usulü Çalışmaları Hâdimî Örneği*, İstanbul: Mizan, 2011.

Özcan, Tahsin, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnaftı*, İstanbul: Kitabevi, 2003.

Sağman, Ali Rıza, *İstanbul'un Fethi Hakkında Enteresan Bir Fetva, Fâtih, İstanbul'u Nasıl Aldı?*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1957.

Sankoyuncu, Ali, *Milli Mücadelede Din Adamları II: Fetvalar ve Fetvaları Tasdik Eden Din Adamları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1997.

Şeyhislam Ebussuud, *Fetvalar*, Muzaffer Arabul (haz.), İstanbul: Nurdoğan Matbaası, 1978.

Şeyhülislam Ebussuûd Efendi, *Ma'rûzât*, Pehlul Düzenli (haz.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

Yakut, Esra, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*, Kaya, Süleyman, Betül Algin, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan (haz.), İstanbul: Klasik, 2011.

Yurdakul, İlhami, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Zembilli Ali Efendi, *el-Muhtarat mine'l-Fetâvâ (Seçme Fetvalar)*, İbrahim Ural, M. Ali Sarı (haz.), İstanbul: Fey Vakfı, 1996.

Zümrüt, Osman, *İslam Tarihinde Fetva Kurumu ve Fonksiyonu*, Samsun, 1994.

2. Tezler

Akgül, Mehmet, "Osmanlı Şeyhülislamlarının Fetva Kitapları", Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1992.

Altaş, Rahime, "Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Fetâvâ-yı Feyziye İsimli Eserinin Değerlendirilmesi", Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2004.

Arslan, Emine, "Nüküllü Fetva Mecmuaları ve Mehmed Fıkhî el-Aynî'nin Ecvibetü'l-kanîa an Esileti'l-vakîa Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2010.

Ayar, Talip, "Osmanlı Devletinde Fetva Eminliği (1826-1922)", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.

Aydın, Ahmet, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Fıkhî Görüşleri", Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.

Ayğan, Abdurrahim, "Dürer Kitabı Çerçevesinde Molla Hüsrev'in Fıkhî Görüşleri", Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2009.

Cesur, Kerime, "İzmirli İsmail Hakkı (Fıkhî Görüşleri)", Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.

Çalık, Bünyamin, "Kâdızâde Muhammed Arif Efendi'nin 'Bahru'l Fetâvâ' Adlı Eserinin Fetvâ Açısından Değerlendirilmesi", Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012.

Demirci, İslam, “Osmanlı Meşihat Makamına Bağlı Te’lif-i Mesail Şubesinin Kuruluşu ve İslam Hukuku Alanında Yaptığı Çalışmalar”, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2002.

Derdiyok, Nuri, “Şeyhu’l-İslam Mustafa Sabri’nin Yeni Fıkhî Konulara Yaklaşımları”, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2005.

Düzenli, Pehlül, “İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi’nde Bulunan Meşihat Fetvâları”, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1995.

Ergin, Hayri, “18. Yüzyıl Fetvalarına Göre Osmanlı’da Günlük Hayat Behcetü’l-Fetâvâ Örneği”, Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2007.

Gel, Mehmet, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunun Dinî Meselelerine Muhalif Bir Yaklaşım: Şeyhülislam Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi ve Fikirleri Üzerine Bir İnceleme”, Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2010.

Kaloshi, Rahim, “Fetâvâ-yı Üskübî ve Fetâvâ-yı Ahmediyye’ye Göre İslam Aile Hukuku”, Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008.

Karadöl, Bünyamin, “Şeyhülislam Minkarîzâde Yahya Efendi’nin Nikah ile İlgili Fetvaları”, Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, 2006.

Koç, Mehmet, “Şeyhülislam Minkarîzâde Yahya Efendi’nin Talakla İlgili Fetvaları ve Tahlili”, Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, 2008.

Korkmaz, Ahmet Ali, “Molla Hüsrev’in Velâ Hakkındaki Görüşleri ve Bu Konuda Osmanlı Alimleri Arasında Yapılan Tartışmalar”, Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2009.

Korkut, Abdullah, “İbn Abidin’in Neşru’l-arf fi Binâi Ba’dı’l-Ahkami ale’l-Örf Adlı Risalesi ve Bu Risale Işığında Sosyal Değişmenin Hükümlere Etkisi”, Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2010.

Nugay, Kübra, “Şeyhülislam Mehmed Emin Ankaravî’nin Fetâvâ-yı Ankaravî Adlı Eserindeki Metodu (Aile Hukuku Örneğinde)”, Yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2012.

Ocakoglu, Ömer Faruk, “Hanefî Mezhebinin Mezhep İçi İşleyişinde Örfün Konumu: İbn Abidin’in Örf Risalesi Örneği”, Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2004.

Okumuş, Mustafa, “Osmanlı Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi’nin Fetvalarında Nikah”, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2003.

Örsten, Seda, “Osmanlı Hukukunda Fetva”, Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.

Öztürk, Ali, “İbn Abidin’in H. Reddu’l-Muhtâr Adlı Eserinde Ahkâmın Değişmesi”, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2003.

Saylan, Şenol, “İbn Abidin’de Hanefî Mezhebinin Kurumsallaşması Şerhu Ukûdi Resmî’l-müftî Örneği”, Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2004.

Şahin, Mustafa, “İslâm Hukukunda Fetva ve Osmanlılar Dönemi Fetva Mecmûaları”, Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2000.

Tabak, Herol, “Üskübî'nin Muînü'l-müfti Adlı Eserinde Aile Borçlar ve Şahsın Hukuku”, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.

Yıldızlı, İsmail, “Pir Muhammed Efendi'nin Muini'l-müfti ala Cevabi'l-müstefti Adlı Eserinden Seçme Fetvaların Transkripsiyon ve Tahkiki”, Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 1994.

Yurdakul, İlhami, “Osmanlı Devleti'nde Şer'î Temyîz Kurumları: Fetvâhâne-i Âli, Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye ve Mahkeme-i Temyîz-i Şer'iyye Dairesi”, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1996.

3. Makaleler

Akgündüz, Murat, “Şeyhülislâm'ın Meclis-i Vükelâ'daki Yeri”, *Dokuz Eylül Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 2002, sy. 16, s. 265-276.

Akpınar, Turgut, “Tarihte Sigorta ve Yurdumuzda Sigortaya Dair İlk Fetvalar”, *Tarih ve Toplum*, 1990, c. 13, sy. 75, s. 155-165.

Algül, Hüseyin, “Osmanlılar Devrinde Kıbrıs Seferinin Mânevî Cephesi ve Ebussuud Efendi'nin Seferle İlgili Fetvası”, *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 1987, sy. 2, s. 37-42.

Altınbaş, Vâmık Şükrü, “Fetva Eminleri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1963, c. 2, sy. 10; 1963, c. 2, sy. 11; 1963, c. 2, sy. 12; 1964, c. 3, sy. 2-3; 1964, c. 3, sy. 4; 1964, c. 3, sy. 5; 1964, c. 3, sy. 6-7; 1964, c. 3, sy. 8-9; 1964, c. 3, sy. 10-11; 1964, c. 3, sy. 12; 1965, c. 4, sy. 3-4; 1965, c. 4, sy. 5-6; 1965, c. 4, sy. 7-8; 1965, c. 4, sy. 9; 1965, c. 4, sy. 10-11; 1966, c. 5, sy. 1-2; 1966, c. 5, sy. 5; 1966, c. 5, sy. 10; 1967, c. 6, sy. 3; 1968, c. 7, sy. 70-71; 1968, c. 7, sy. 77; 1969, c. 8, sy. 90-91; 1970, c. 9, sy. 94-95; 1970, c. 9, sy. 96-97; 1970, c. 9, sy. 98-99.

Arı, M. Salih, “Osmanlılarda Şeyhülislâmlık Müessesesi”, *Yüzyüncü Yıl Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 1994, c. 1, sy. 1, s. 170-178.

Arslan, Emine, “Osmanlı Dönemi Nüküllü Fetva Mecmuaları”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2008, sy. 5, s. 131-154.

Art, Gökçen H., “Kadın Araştırmaları Açısından Fetvalar: Fetvalarda Kadın”, *Toplumsal Tarih*, 1996, c. 5, sy. 27, s. 18-20.

Aslan, Nâsi, “Osmanlı Hukukunun Oluşumunda Fetva ve Kazâ Münasebeti”, *Dinî Araştırmalar*, 1999, c. 2, sy. 4, s. 85-100.

Atar, Fahreddin, “İfta Teşkilatının Ortaya Çıkışı”, *MÜİFD*, 1985, sy. 3, s. 19-48.

Ayar, Talip, “Osmanlı Devlet Teşkilatında Fetva Eminlerinin Görevleri”, *Atatürk Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 2012, sy. 38, s. 403-421.

-----, “Osmanlı Dönemi Fetva Hizmetlerinde Etkin Bir Birim: Fetva Eminliği”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2011, sy. 21, s. 159-178.

Berki, Ali Himmet, “Osmanlı Türklerinde Yüksek İfta Makamı”, *Diyanet Dergisi*, 1970, c. 9, sy. 102-103, s. 423-427.

Boyacıoğlu, Ramazan, “Karamanoğlu İbrahim Bey Aleyhine Osmanoğullarının Aldığı Fetvalar”, *Cumhuriyet Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 2000, sy. 4, s. 61-77.

Cahit, Hüseyin, “Katil Fetvaları”, *Fikir Hareketleri*, 1934, c. 3, sy. 54, s. 19-21.

Canbakal, Hülya, “Birkaç Fetva Bir Soru: Bir Hukuk Haritasına Doğru”, *Şinasi Tekin’in Anısına: Uygurlardan Osmanlıya*, Günay Kut ve Fatma Büyükkarcı (haz.), İstanbul: Simurg, 2005, s. 258-270.

Cebeci, İsmail, “İngilizce Literatürde Osmanlı Dönemi Fetva Çalışmaları”, *TALİD*, 2013, c. 11, sy. 22, s. 127-145.

Ceyhan, Abdullah, “Osmanlı Devri Müderris, Kâdı ve Fetva Eminlerinden Gedizli Hafız Mehmed Efendi”, *Diyanet İlmî Dergi*, 1993, c. 29, sy. 3, s. 11-24.

Cici, Recep, “Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar”, *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 1999, c. 8, sy. 8, s. 215-246.

Çalık, Bünyamin, “Osmanlı Dönemine Ait Nukullü Fetvalardan ‘Bahru’l-Fetâvâ””, *Atatürk Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 2013, sy. 39, s. 293-306.

Çınar, Fatih, “İsmail es-Sivâsî ve Sûfilerin Raks/Deveranı Hakkında Verdiği Bir Fetvası”, *Cumhuriyet Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 2009, c. 13, sy. 1, s. 323-340.

Danişmend, İsmail Hami, “Fetva Mecmualarına Göre İslam Fıkhının Milli Kıymeti”, *Türkiyat ve İslamiyat Tedkikleri Külliyyatı*, İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1956, s. 1-32.

Demir, Aydoğan, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Terk-i Salât Edenlerle İlgili Fermanı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1984, sy. 2, s. 46-53.

Demirci, İslam, “Osmanlı Şeyhülislâmlık Kurumunun Bir Birimi: Te’lif-i Mesâil Şubesi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2007, sy. 9, s. 143-170.

Düzenli, Pehlül, “Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında Osmanlı Sünniliği”, *Marife*, 2005, sy. 3, s. 259-286.

-----, “Osmanlı Fetvâ Mecmuaları Işığında İstanbul’da Gayr-ı Müslimlerin Problemleri”, *İstanbul Tecrübesi / The Experience of Istanbul: Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşamasi*, 2010, s. 203-220.

Ecer, A. Vehbi, “Türk Kültürünün Tetkikinde Fetva Kitaplarının Önemi”, *Türk Kültürü*, 1970, c. 18, sy. 90, s. 40-45.

-----, “İctimai Hayat ve Kültür Tarihi Bakımından Fetva Kitaplarının Önemi”, *Prof. Dr. M. Tayyib Okiç Armağanı, AÜİF*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1978, s. 251-265.

Eliaçık, Muhittin, “Şeyhülislam Bahai Mehmed Efendi’nin Manzum Fetvaları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 31, s. 1-20.

-----, “Şeyhülislam Bostanzâde Mehmed Efendi ve Nazmen Verilmiş Fetvaları”, *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları*, 2012, c. 7, sy. 4, s. 35-50.

-----, "The Fatwas, Spoken Poetry Format in Ottoman and Its Contents of Fiqh = Osmanlı'da Nazmen Verilmiş Fetvâlar ve Fikhî İçerikleri", *International Journal of Language Academy*, 2013, cilt. 1, sy. 1, s. 39-53.

-----, "Şeyhülislam Hoca Sadeddîn Efendi ve Manzum Fetvâları, *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science*", 2013, c. 1, sy. 1, s. 276-285.

Ertan, Veli, "İlk Matbaa ve Bir Fetva", *Türk Yurdu*, 1964, c. 3, sy. 11-12, s. 8-9.

Furat, Ahmet Hamdi, "Sakızlı Sadık Mehmed b. Ali ve *Surretü'l-fetâvâ* Adlı Eseri", *İstanbul Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 2006, sy. 13, s. 133-146.

-----, "Osmanlı Hanedanında Şâfiî Bir Fakih: Şehzade Korkud", *EKEV Akademi Dergisi*, 2010, c. 14, sy. 44, s. 193-212.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Ebussuûd Fetvalarında ve 16. Asır Şer'iyeye Sicillâtında İsbat ve Şehadet", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1960, c. 3, sy. 1-2, s. 117-132.

Hilav, Necmettin, "Necmettin Hilav'ın Fetva Mecmûası", *Müteferrika*, 2012, sy. 42, s. 3-148.

İpşirli, Mehmet, "İnsan Hakları ve Sosyal Hayat Açısından Osmanlı Fetvaları", *Tarih Boyunca Türkler'de İnsanı Değerler ve İnsan Hakları (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi) I-III*, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1993, c. 2, s. 103-118.

-----, "Şeyhülislam Sun'ullah Efendi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1983-1987, sy. 13, s. 209-256.

-----, "Şeyhülislam Minkarîzâde Yahya Efendi", *Prof. Dr. Mübahat Kütiukoğlu'na Armağan*, ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat F. Yayınları, 2006, s. 229-249.

-----, "Lale Devri'nde Yenilikçi Bir Alim: Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi", *İstanbul Armağanı, Lale Devri*, Mustafa Armağan (haz.), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Bel. Kül. İş. Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 249-258.

-----, "Sultan II. Abdülhamit'i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar", *Sultan II. Abdülhamit ve Dönemi*, İstanbul, 2012, s. 39-48.

Karaman, Hayreddin, "Osmanlı Hukukunda Mezhep Tercihi", *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. 8, s. 187-195.

Kaya, Süleyman, "Akifzâde'nin Mecelletü'l-mehâkim İsimli Eseri Çerçevesinde Osmanlı Fetvasında Değişim", *Marmara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 2011, sy. 40, s. 93-108.

-----, "Vekalet Akdine Dair Bir Tartışma Bağlamında Osmanlı Döneminde Fetvanın Müftâ-bih Hale Geliş Süreci", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 20, s. 71-86.

Kaydu, Ekrem, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *Atatürk Ü. İslamî İlimler F. Dergisi*, 1977, sy. 2, s. 201-210.

Kılıç, Muharrem, "Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü: Fetâvâ-yı Ali Efendi Örnekleme", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sy. 13, s. 63-82.

Kılıçer, M. Esad, “Kemâlpaşazâde'nin Âile Hukuku İle İlgili Bazı Fetvaları”, *Ankara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 1973, sy. 19, s. 83-95.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, “Kars'ı Kıbrıs Gibi Olmaktan Kurtaran Fetva”, *Türk Kültürü*, 1964, c. 2, sy. 22, s. 185-190.

-----, “Atatürk'ü ve Silah Arkadaşlarını Ölümüne Mahkum Eden Fetva”, *Aksu*, 1966, c. 2, sy. 18, s. 4-8.

Koca, Ferhat, “Osmanlılarda Meşihat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahane”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1997, c. 2, sy. 1, s. 133-151.

Kocabağ, Hüseyin, “Ali Suavi Vak'ası Üzerine Verilmiş Olan Fetva”, *Uludağ*, 1948, sy. 92, s. 26-30.

Okiç, M. Tayyib, “Sarı Saltuk Hakkında Bir Fetva”, *Ankara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 1952, c. 1, sy. 1, s. 48-58.

-----, “Bir Tenkidin Tenkidi”, *Ankara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 1953, c. 2, sy. 2-3, s. 219-290.

Okur, Kâşif Hamdi, “Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Gazi Ü. Çorum İlahiyat F. Dergisi*, c. 4, sy. 7-8, s. 33-58.

Öge, Ali, “Şeyhülislam İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı İktisadi Hayatından Bir Kesit”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, sy. 16, s. 275-298.

Önce, Nergiz, “Erken Dönem Hanefî Mezhebi Eserlerinde ve Osmanlı Dönemi Nüküllü Fetva Mecmualarında Kitâbu'l-eşribe”, *Usûl İslâm Araştırmaları*, 2011, sy. 15, s. 91-124.

Örsten, Seda, “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetva Mecmuaları”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2007, sy. 4, s. 29-40.

Özen, Şükrü, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, c. 3, sy. 5, s. 249-378.

-----, “Genel Özellikleri Açısından Osmanlı Fetva Mecmuaları”, *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII, Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*, Hatice Aynur ve diğ. (haz.), İstanbul: Turkuaz, 2012, s. 327-360.

Sakaoğlu, Necdet, “Toplum Tarihi İçin Zengin Bir Kaynak: Fetvâ Mecmuaları”, *Toplumsal Tarih*, 1994, c. 1, sy. 3, s. 47-48.

Sarıcı, Murat, “Ebussuud Efendi'nin Fetvalarında Seyyidler”, *Süleyman Demirel Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 2003, sy. 11, s. 63-90.

Savaş, Saim, “Fetvaların Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı Hakkında Bazı Tespitler I-II”, *Toplumsal Tarih*, 1996, c. 5, sy. 30, s. 40-46; sy. 31, s. 54-58.

Sertoğlu, Midhat, “II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i Fetvasına Dair Yayınlanmamış Bir Hatıra”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 1974, c. 2, sy. 9, s. 14-20.

Şahin Osman, "Fetva Emini Mehmed Fıkhî Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *Diyaret İlmî Dergi*, c. 44, sy. 3, s. 129-142.

Uluçay, M. Çağatay, "Manisa Tarihine Dair Vesikalar: Bir Hüküm ve Bir Fetva", *Gediz*, 1941, c. 5, sy. 52, s. 1-2.

Ünver, A. Süheyl, "Sağlık Üzerine Ebussuûd Efendi'nin Birkaç Mühim Fetvası", *Önasya*, 1969, c. 4, sy. 41, s. 4

Yakat, İsmail, "Osmanlı İlmîye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar", *Süleyman Demirel Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 1999, sy. 6, s. 19-48.

Yakat, Esra, "Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin Fetâvâ-yı Ali Efendi Adlı Fetva Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşması ve Dağılması", *OTAM*, 1996, sy. 7, s. 287-318.

-----, "II. Meşrutiyet Döneminde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukuki Düzenlemeler", *Anadolu Ü. Sos. Bil. Dergisi*, 2003, c. 3, sy. 1, s. 33-54.

-----, "Osmanlı Devletinde XVI. Yüzyılda Ulema Yönetim İlişkisi", *Anadolu Ü. Edebiyat F. Dergisi*, 2000, c. 1, sy. 2, s. 389-408.

Yörükân, Yusuf Ziya, "Bir Fetva Münasebetiyle: Fetva Müessesesi, Ebussuud Efendi ve Sarı Saltuk", *Ankara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 1952, c. 1, sy. 2, 3, s. 137-160.

4. Tebliğler

Algül, Hüseyin, "Ebüssuûd Efendi'nin Kıbrıs Seferiyle İlgili Fetvasına Tahlili Bir Bakış", *Türk Kültüründe İz Birakan İskilipli Âlimler Sempozyumu* (haz. Mevlüt Uyanık), Ankara, 1998, s. 304-318.

Apaydın, H. Yunus, "Hanefî İctihad Teorisi ve Molla Hüsrev'in Bu Teoriyi Sunumu", *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu (Kasım 2011, Bursa)*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013, s. 267-274.

Bardakoğlu, Ali, "Molla Hüsrev'in İslam Hukuku'nun Bazı Meselelerine Bakış Tarzı ve Bunun Değerlendirilmesi", *Molla Hüsrev Mehmet Efendi*, Kayseri: Erciyes Ü. Matbaası, 1992, s. 13-23.

İnanır, Ahmet, "Şeyhülislam İbn Kemal'in Fetvalarında Ahilikle İlgili Hukuki Sorunlar ve Çözümleri", *II. Uluslararası Ahilik Sempozyumu*, Kırşehir, 2012, c. 2, s. 861-880.

Kumaş, M. Salih, "Fıkıh-Toplum İlişkisi Bağlamında Vanî Mehmed Efendi'nin Mezhep Anlayışı", *Vanî Mehmed Efendi Sempozyumu*, Bursa: Emin Yayınları, 2011, s. 187-204.

-----, "İctihad, Taklid ve Mezhep Taassubu Bağlamında Bir Osmanlı Fakihî: Molla Hüsrev", *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu (Kasım 2011, Bursa)*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013, s. 305-317.

Nuhoğlu, Hidayet Yavuz, "Müteferrika Matbaasının Kurulması İçin Verilen Fetva Üzerine", *Türk Kütüphaneçiler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*, 1979, s. 119-126.

Özen, Şükrü, “Sağlık Konularında Dinî Hükümün Belirlenmesinde Fakih-Tabip Dayanışması: Kahve Örneği”, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, Ankara 2005, c. 2, s. 737-752.

----, “Molla Hüsrev’in Velâ Meselesi ile İlgili Görüşünün Osmanlı İlim Muhitindeki Yansımaları”, *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu (Kasım 2011, Bursa)*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013, s. 321-392.

Yurdaydın, Hüseyin, “Alaşehir Kâdısı Veysi Efendi’nin (1561-1628) İlginç Bir Fetvası”, *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri, Eylül 1986*, Ankara: TTK, 1994, s. 269-271.

Osmanlı Fetvası Üzerine

Süleyman KAYA

Özet

Osmanlı müftilerine ait fetvaların, Osmanlı tarihi araştırmaları için önemli birer kaynak olduğu açıktır. Buna rağmen Osmanlı fetva literatürünün hak ettiği ilgiyi gördüğü söylenemez. Bu makalede Osmanlı fetvaları üzerine yapılan çalışmaları tanıtmaya çalıştık; makalenin sonunda da ilgili literatürü kitaplar, tezler, makaleler ve tebliğler şeklinde ayrı başlıklar halinde verdik. Bu makalede okuyucu literatürde temas edilen sorunlara ilişkin bilgilendirilmiş ve yine Osmanlı fetvası üzerine yapılabilecek çalışmalar ve bu türden çalışmalarda karşılaşılabilecek muhtemel problemlere dair bilgi edinmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Hukuku, Fetva, Osmanlı Fetva Literatürü.

On the Ottoman *Fatwa*

Süleyman KAYA

Abstract

Although the *fatwas* issued by the Ottoman *müftis* constitute important sources for the Ottoman studies, they have not received due attention in current scholarship. This article introduces the studies conducted on the Ottoman *fatwa* so far and there is a list in the end providing a classification of related literature in terms of books, theses, articles and papers. The reader may find information about the issues treated in this literature, some clues for future research topics on the Ottoman *fatwa* and an insight into the problems that may face them in these kinds of studies.

Keywords: Ottoman Legal System, *Fatwa*, Ottoman *Fatwa* Literature.

